

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О.О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

СІЧЕНЬ
ЛЮТИЙ

2018

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Бацевич Ф. С. Недиспозиційність і модальність як категорії одивненого художнього тексту	3
	Селігей П. О. З історії пуризму в англійській літературній мові. III	15
	Васильєва Л. П. Термінологічні дослідження в південнослов'янських країнах: напрями, перспективи	24
	Палінська О. М. «Українськість» vs. «суржик»: українська культура у сприйнятті носіїв українсько-російського змішаного мовлення	36
	Пиц Т. Б. Німецька назва конвісара у дзеркалі польських, українських і білоруських пам'яток	49
	Олександрук І. В. Дефініція в логіко-лінгвістичній системі тлумачного словника	59

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Тараненко О. Складенко В. Г. Історія українського наголосу. Дієслово.	66
Єрмоленко С. С. Stamper K. Word by word: secret life of dictionaries	72
Михальчук О. Колесник Н. С. Онімія української народної пісні.	75

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Хроніка	79
Іван Григорович Матвіяс	81

CONTENTS	Batsevych F.S. Non-dispositionality and modality as categories of an estranged artistic text	3
	Selihey P.O. From the history of purism in the english standard language. III	15
	Vasylyeva L.P. Terminological studies in South Slavic countries: trends and prospects.	24
	Palinska O.M. «Ukrainianness» vs. «Surzhyk»: Ukrainian culture in the perception of Ukrainian-Russian mixed-language speakers	36
	Pyts T.B. German noun denoting pewterer as mirrored in Polish, Ukrainian and Byelorussian written monuments	49
	Oleksandruk I.V. Definition in the logic-linguistic system of explanatory dictionary	59

REVIEWS AND ANNOTATIONS

Taranenko O. Skliarenko V.H. A history of Ukrainian accentuation. Verb.	66
Yermolenko S.S. Stamper K. Word by word: secret life of dictionaries.	72
Mykhalchuk O. Kolesnyk N. S. Onomastics of Ukrainian folk song	75

SCIENTIFIC LIFE

News items.	79
Ivan Hryhorovych Matviyas 	81

НЕДИСПОЗИЦІЙНІСТЬ І МОДАЛЬНІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЇ ОДИВНЕНОГО ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

У статті розглядаються лінгвальні аспекти формування комунікативних смислів в одивнених художніх текстах (абсурдистських, «чорного гумору», «химерної прози» та деяких інших). Вводиться поняття «недиспозиційність», яке охоплює механізми формування предикатів, текстових ситуацій, жанрово-стилістичних, реєстрових та деяких інших характеристик тексту в аспекті його породження (ономасіологічному). Сприйняття одивненого тексту (семасіологічний аспект) ґрунтується на використанні реципієнтом різних типів текстових модальностей (ірраціональності, незвичності та ін.), виявлення репертуару яких — важливе завдання сучасної лінгвістики.

Ключові слова: одивнений текст, комунікативний смисл, недиспозиційність, недиспозиційний предикат, недиспозиційна текстова ситуація, текстова модальність.

Аналіз літератури, в якій розглядаються проблеми мовної, комунікативної, стильової, стилістичної тощо організації та функціонування так званих одивнених художніх текстів, засвідчує факт відсутності власне лінгвальних критеріїв виявлення їх сутності, природи, законів породження та сприйняття. Як правило, аналіз абсурдистських, беззмістовних, паралогічних, шизофренічних, паранояльних текстів, а також чорного гумору, лимериків, «нескладух» (рос.) та подібних їм, що формують корпус одивнених текстів (зокрема художніх), здійснюється достатньо традиційно: розглядаються аспекти, пов'язані з порушенням норм функціонування засобів мови на всіх її рівнях, а також стильові, стилістичні, реєстрові та деякі інші відхилення (девіації), порушення умов успішності спілкування тощо¹; наявні також нечисленні

¹ Див., наприклад, докладний огляд літератури з цієї проблеми в праці: *Фещенко В. В.* Лаборатория Логоса: Языковой эксперимент в авангардном творчестве.— М., 2009.— 392 с. (див. також: *Барабан О. В.* Постмодерністський драматичний діалог: лінгвостилістичний та перекладознавчий аспекти (на матеріалі драматургії С. Беккета, Г. Пінтера, Т. Стоппарда): Автореф. дис. ... канд. філол. наук — О., 1994.— 16 с.; *Борисенко Н. Д.* Порушення принципу кооперації в міжгендерному спілкуванні персонажів сучасної британської драми // *Мовні й концептуальні картини світу*.— К., 2008.— Вип. 24. Ч. 1.— С. 97–102; *Вороніна К. В.* Нонсенс як мовний феномен: історія та перспективи дослідження // *Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна* : Серія «Романо-герм. філологія. Методика викладання інозем. мов».— 2006.— Вип. 50. № 741.— С. 156–159; *Бацевич Ф. С.* Язика воплощения художественного абсурда: Александр Введенский // *Jazyk a kultura*.— 2013.— Roč. 4. Číslo 14.— S. 3–14; *Бацевич Ф. С.* Лінгвопрагматичні аспекти формування елементів комунікативного абсурду в п'єсах М. Куліша // *Мовний простір граматики: актуальні студії* : Зб. наук. праць на честь 60-річчя чл.-кор. НАН України Анатолія Загнітка.— Донецьк, 2014.— С. 267–272; *Бацевич Ф. С.* Идиоматизация в абсурдном художественном тексте: механизмы деформации общенародного языка // *Slowo*.

спроби виявлення специфіки їх текстової концептуалізації². Випадки ж змістового одивнення, які прямо не пов'язані з девіативним (стосовно існуючих норм) уживанням мовних засобів, найчастіше розглядаються з семіотичних позицій³ або взагалі не беруться до уваги. Ідеться про випадки так званих онтологічного, поведінкового, перцептивного та деяких інших різновидів одивнення в неказкових текстах, де порушуються основні просторово-часові, якісні, кількісні тощо константи світу та організації суспільства, закони й правила міжособистісної взаємодії тощо. Так, наприклад, у п'єсі Е. Іонеско «Носороги» люди за своїм бажанням трансформуються в носорогів; у п'єсі Л. Подерв'янського «Герой нашого часу» лобкові воші Марат і Гліб розмовляють на високі, часто філософські, теми; у п'єсі С. Ушкалова «ESC» герої ходять по сцені з прибитими до спин старими іржавими ночвами тощо.

У цих та подібних випадках семантичних, синтактичних або прагматичних девіацій засобів мовного коду фактично немає; порушене щось інше: відповідність зображеного фрагмента текстової дійсності онтологічним константам матеріального світу та/або законам соціальної організації суспільства, комунікативної діяльності його членів тощо. Виникає питання методологічного характеру: чи підлягають ці та схожі випадки лінгвістичному аналізу, а якщо так, то які мовні механізми і категорії лежать в основі подібних типів зрушень в аспекті їх породження і сприйняття.

На наш погляд, низка проблем лінгвістичного аналізу процесів породження і сприйняття одивнених художніх текстів може бути розв'язана з опертям на поняття недиспозиційності, нерозривно пов'язаного з поняттям диспозиційності, запозиченим з логіки.

Диспозиційний (від лат. *disposition* — розташування) предикат — це мовний вираз, що позначає (виражає) схильність (диспозицію) чогось реагувати або виявляти свої природні якості в певних ситуаціях, наприклад, 'бути розчинним' (тобто при зануренні у воду розчинятися) щодо цукру, 'бути пружним' (тобто після спроб деформації повертатися до попередньої форми) стосовно пружини тощо⁴.

Диспозиційні властивості об'єктів (у широкому розумінні) — це звичні (узуальні), притаманні їм від природи, або закладені конструктивно (у випадку артефактів) якості, властивості, здатності, функції тощо; з пози-

Text. Czas / Pod red. M. Aleksienki, H. Bilowus, M. Hordy ect. — Szczecin; Greifswald, 2014. — Wyd. 12. T. 2. — S. 216–223; Бацевич Ф. С. Мовні аспекти формування абсурду в п'єсах Миколи Куліша // Лінгвістичні дослідження : Зб. наук. праць Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г.С.Сковороди. — Х., 2014. — Вип. 37. — С. 172–178; Бацевич Ф. С. Елементи комунікативного абсурду в п'єсах Миколи Куліша // *Slavia Orientalis*. — 2015. — Т. 64. № 3. — С. 551–565, та ін.

² Див., напр.: Андрієвська В. В. Аномальний художній світ французької драматургії абсурдизму: семантико-когнітивний і лінгвопрагматичний аспекти. — Луцьк, 2013. — 168 с.; Чижова Е. А. Репрезентація концептуальної картини мира в художественном тексте (на материале альтернативной литературы): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1995. — 22 с.; Baciewicz F. Концептуализация в абсурдистском художественном тексте (концепт ВРЕМЯ в творчестве Александра Введенского) // *Acta Universitatis wratislaviensis*. N 3594 : *Slavica wratislaviensis*. — Wrocław, 2015. — T. 160. — S. 53–63.

³ Див., напр.: Феценко В. В. Знач. праця; Семиотика и Авангард : Антология / Под общ. ред. Ю. С. Степанова. — М., 2006. — 1168 с.

⁴ Див. близьке визначення: Философская энциклопедия : В 5 т. / Под ред. Ф. В. Константинова. — М., 1969. — Т. 4. — С. 65.

цій інтерпретації, розуміння, осмислення — це усвідомлення органічних ознак об'єкта, узуальне сприйняття їх як «нормальних» у ролі предикатів. Це когнітивна (й вербальна) категорія, що стає основою глибинного семантико-синтаксичного синтезу, тобто «природного» недевіативного поєднання імен об'єктів та приписуваних їм динамічних або статичних ознак. Відомий методолог науки Карл Поппер зазначає: «Ми можемо сказати, що всі фізичні (і психологічні) якості є диспозиційними»⁵. У «нормальних» (неодивнених) художніх текстах уживаються, як правило, диспозиційні предикати; найсміливіші метафори, образні висловлення тощо сприймаються диспозиційно з огляду на жанр, «звичну» модальність (наприклад, «високість» філософської поезії). В одивнених же, насамперед абсурдистських, текстах навмисно експлуатується, свідомо закладається сприйняття адресатом текстових ситуацій як таких, що не відповідають природі об'єктів (у широкому розумінні) «цього», «реального», «звичного» світу. Не в останню чергу текстова одивненість створюється автором за допомогою відповідних предикатів, які можна назвати недиспозиційними.

Недиспозиційні предикати — мовні засоби, які приписують (предикують) відповідним референтам невластиві, часто абсурдні, такі, що суперечать природі, якості, функції, дії, стани, процеси тощо, виформовуючи неможливі в реальності (так званому «цьому» світі) ситуації.

Розглядаючи низку одивнених художніх творів та їх фрагментів, можна говорити про те, що вони створені за допомогою вживання недиспозиційних предикатів, типологія яких на перший погляд необмежена і повністю залежна від творчої уяви автора. Однак якщо в логіці диспозиційності визначається виключно щодо глибинної сутності референтів, яким предикати приписують певні «органічні» ознаки, то недиспозиційні предикати в одивнених художніх текстах — це мовні вирази, які не просто не відповідають природі, сутності референта, вони суперечать сутності й природі ситуації, в якій конкретний референт звично (диспозиційно) виявляє свої якості, функціонує тощо. Це стосується також реєстрових, тональних, стильових та стилістичних уживань предикатів, диспозиційність яких, як уже зазначалося, формується жанром тексту (твору).

Аналіз низки одивнених художніх текстів, створених письменниками — носіями різних етнолінгвокультур (Е. Іонеско, С. Беккет, Ж. Кокто (Франція), Д. Хармс, О. Введенський, В. Сорокін (Росія), С. Ушкалов, О. Подерв'янський, Ю. Винничук, Ю. Олійник, Ю. Іздрик, Т. Малярчук — Україна), дозволяє запропонувати таку типологію виявів текстової недиспозиційності:

1. Референтна недиспозиційність. Цей вияв недиспозиційності стосується імен уведених автором (наратором) референтів, сутність, природа, функції, якості тощо яких не відповідають основним константам дійсності, що оточує людину. Так, наприклад, в абсурдистських оповіданнях Ю. Винничука діють Літаюча голова, крилате дерево, будинки з повіками та інші дивовижні референти⁶.

2. Семантико-синтактична недиспозиційність. В аналізованих текстах цей тип недиспозиційності — один з найчастотніших і функціонально

⁵ Цит. за: *Гречко П. К.* Онтология социального: диспозиционно-коммуникативные координаты // Социальное: истоки, структурные профили, современные вызовы / Под. общ. ред. П. К. Гречко, Е. М. Курмелевой. — М., 2009. — С. 34.

⁶ *Винничук Ю.* Ги-ги-и. — Х., 2015 — 345 с.

найвагоміших; його лінгвальна сутність ґрунтується на порушеннях глибинного семантико-синтаксичного синтезу між іменами текстових референтів та приписуваними їм динамічними або статичними предикативними ознаками. Так, наприклад, безіменний герой оповідання Ю. Винничука «В животі» бере виделку, наштрикує на них своїх коханок, ковтає, «наче галушки»⁷.

Закони семантичного синтезу номінативних одиниць у тексті, представлені в межах теорії «Смисл — Текст», пов'язані передусім із синхронізацією сполучуваності імен і предикатів. Ця синхронізація полягає в тому, що їхні глибинні семантичні структури взаємодіють, онтологічно підтримуючись структурою світу, загальноприйнятою діяльністю людей тощо. Так, наприклад, розглядаючи структуру речення рос. *Хороший кондитер не жарит хворост на газовой плите*⁸, Ю. Д. Апресян зазначає, що правильна інтерпретація цього висловлення ґрунтується на розумінні значення слова *хворост* як «кондитерський виріб», а не «сухі гілки дерев або кущів» і це підтримується наявністю глибинного семантичного синтезу між значеннями слів *хворост* «кондитерський виріб» і приписуванням йому предикатом *жарить* і відсутністю такого синтезу в іншому випадку⁹. При всій беззаперечності висновків автора все ж залишаються непоясненими механізми відсутності причин неможливості (девіативності) цього речення з іменем *хворост* у значенні «сухі гілки дерев або кущів». На наш погляд, це можна пояснити відсутністю диспозиційності між об'єктом (*хворост*) у значенні «сухі гілки дерев або кущів» і приписуванням йому предикатом «жарить». Результат подібної невідповідності — виформування недиспозиційних текстових ситуацій.

3. Комунікативна недиспозиційність. Цей тип недиспозиційності можна кваліфікувати як недиспозиційність переважно прагматичного характеру, пов'язану з невідповідністю усталеним мовленнєвоактовим, мовленнєвожанровим, стильовим, реєстровим тощо аспектам вербального спілкування. У низці своїх виявів ці підтипи недиспозиційності перетинаються з відомими з теорії мовленнєвої діяльності умовами успішності мовленнєвих актів, мовленнєвих жанрів та дискурсів. Обмежимося прикладом з п'єси М. Куліша «Народний Малахій», який демонструє реєстрово-стильову недиспозиційність мовленнєвого жанру «звертання». Малахій так звертається до робітників заводу:

«— Слухайте мене, гегемони, і я виведу вас з цих закурених мурів. <...> Уставайте, люди, бо несучу на вас реформу, не форму, а реформу! Тру-ту, тру-ту! Збирайтеся до нової Фавор-гори <...>»¹⁰.

4. Недиспозиційність мислення. Стосується порушень законів мислення: логіки, послідовності викладу думок тощо. Прикладом такого порушення може служити діалог Логіка і Літнього Добродія з п'єси Е. Іонеско «Носороги»:

⁷ Там же.— С. 138.

⁸ Див.: Апресян Ю. Д. Лексическая семантика : Синонимич. средства яз.— М., 1974.— С. 13.

⁹ Там же.— С. 13–14.

¹⁰ Куліш М. Маклена Граса – Х., 2012.— С. 138.

«Логік (до Літнього Добродія). ... Усі коти смертні. Сократ смертний.
Отже, Сократ кіт.
Літній Добродій. І в нього чотири лапи. Справді, в мене був кіт, що
зався Сократ.
Логік. Бачте ... <...>
Логік (до Літнього Добродія). Кіт Ізидор має чотири лапи.
Літній Добродій. А звідки ви знаєте?
Логік. Це гіпотеза»¹¹.

5. Соціально-нормативна недиспозиційність. Виявляється як невідповідність соціальним нормам поведінки людей, офіційно (інституційно, законодавчо) чи неофіційно (традиційно) прийнятих у певному суспільстві. Прикладом такої невідповідності може служити поведінка героїв п'єси Д. Хармса «Єлизавета Бам». Іван Іванович і Петро Миколайович приходять арештувати головну героїню п'єси, яка підозрюється у вбивстві Петра Миколайовича (!). Єлизавета Бам пропонує їм зіграти в дитячу гру «латки» і всі троє дорослих людей починають бігати по кімнаті, вигукуючи *Ти латка, Ні. Ти латка* тощо¹².

Зрозуміло, що це попередня, далеко не повна класифікація типів недиспозиційності, які трапляються в одивнених текстах. Вичерпна класифікація недиспозиційних ситуацій, модельованих авторами одивнених художніх текстів, на основі яких можна було б типологізувати недиспозиційні предикати, принципово неможлива через значну кількість їх конкретних виявів та відсутність критеріїв такої типології. Однак, на нашу думку, для практичних потреб можлива класифікація більш загального характеру, яка враховувала б широкі функціонально-ономасіологічні (за своєю сутністю онтологічні) класи імен референтів, зокрема такі, як Бог, Вищі Сили, людина, тварина, рослина, натурфакт, артефакт, психофакт, абстрактні категорії та деякі інші, а також відповідні класи статичних та динамічних предикатів, зокрема предикатів часу, місця, виконуваної функції, якості, обставин, дії, стану, процесу, відношення та ін¹³. Взаємна функціонально-ономасіологічна налаштованість класів імен референтів та їх предикатів дозволяє виділити в межах одивнених текстів меншою мірою конкретизовані класи одивнених ситуацій і, відповідно, типів недиспозиційних предикатів, що формують ці ситуації. Розглянемо подібну узагальнену типологію одивнених ситуацій та предикатів, які ці ситуації створюють, на прикладі повісті Володимира Дрозда «Ірій» — «класичного» представника так званої «химерної прози» (різновид одивненого тексту) в українській літературі 70-х — початку 80-х років ХХ ст. Зазначимо, що в згаданій повісті химерність «уписана» в загальний

¹¹ Іонеско Е. Носороги // Французька п'єса ХХ століття. Театральний авангард.— К., 1993.— С.448–449.

¹² Хармс Д. Єлизавета Бам // Хармс Д. Собрание сочинений : В 3 т.— СПб., 2011 — Т. 1.— С. 487.

¹³ Спроба такої типології дієслівних предикатів російської мови представлена в працях: Бацевич Ф. С. Функционально-отражательное изучение лексики: теоретические и практические аспекты (на материале русского глагола).— Л., 1993.— 170 с.; Бацевич Ф. С. Російське дієслово в функціонально-ономасіологічному аспекті вивчення : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук.— К., 1995.— 48 с.; Бацевич Ф. С. Функционально-ономасіологическая лексикология: сущность, основные понятия, перспективы // Studia slavica Savariensia.— 1996.— N 1–2.— S. 57–68.

реалістичний контекст буденності через сприйняття світу головним героєм — підлітком; загальний домінуючий модус зображення текстових подій — перцептивний; провідна текстова модальність — модальність реальності, незважаючи на все химерне, що цю реальність у тексті супроводжує.

В аналізованій повісті найчастіше одивнюються ситуації з використанням недиспозиційних предикатів із семантикою:

1) трансформації (зокрема перевтілення, зменшення, збільшення, розкладання на частини тощо) людей, тварин, рослин та деяких інших функціонально-ономасіологічних класів референтів. Ці трансформації можна узагальнити як семантику переходу:

– у неживі предмети:

«На столі між класних журналів бовваніла синьо-фіолетова школярська чорнильниця, цяцькована вухастим зайчиком. І я, знаючи давню звичку нашого директора перевтілюватися в чорнильницю, коли хотів, аби його не турбували (перевтілювався він так мистецьки, що завуч, який сидів в одному з директором кабінеті, часом вмокав в ту чорнильницю ручку), пильно подивився на мальованого зайчика та голосно проказав:

— Семене Семеновичу, даруйте, але я до вас у дуже невідкладній справі! Чорнильниця бубнявіла, наче квасоля чи гарбузове зерня напровесні у мокрому рукавичку, кільчилася, росла і вже за столом сидів директор з одутлим фіолетовим обличчям, лагідними очима і родимкою на щоці» (с.10)¹⁴;

– у тварин, птахів тощо:

«По тих словах Перебенді в кімнаті не стало — я ледве уздрів на підлозі за ніжкою стільця сиву, наче посріблену, мишку, яка щодуху чкурила під шафу. Наступної миті мишка розтанула в невідомості, натомість у точнім, рвучкім стрибкові між стільців летів вусатий, зизокий кіт; кіт ніби крізь підлогу провалився, а на люстру, пронизливо цвірінкаючи, випурхнув горобчик; люстра згойдулася, по запилюжених плафонах метнулася вивірка, розпушила надкушений бублик хвоста і стрибнула на вішалку, де темніло пальто Кузьми Перебенді» (с.46);

– у людей, що розсипаються на частини, множаться, збільшуються або зменшуються в розмірах тощо:

«Вибухнувши, тітка Дора розлетілася сотні на три маленьких, мов гумові ляльки, тіток Дор, що повсідалися на підвіконнях, дивані, етажерці і дзеркалі, на лутках дверей, на абажурі, що загойдався під ними, сіючи увсебіч мерехтливі тривожні тіні, і заволали, зарепетували, заgrimали до мене та дядька в один голос:

— А жертимеш що, як тітка Дора завтра не вкраде?» (с.32);

2) фізично неможливі (як правило перебільшувані), немотивовані вчинки, поведінка тощо людей:

«Самодіяльний духовий оркестр заграє на губах та язиках урочистий бадьорий марш. Ударник оркестру, повар ресторану “Голубі хвилі”, обіруч гу-

¹⁴ Дрозд В. Ірій // Дрозд В. Ірій : Повісті. Оповідання. —Х., 2008.— С.3–132.

пав кулаками по своїм крутім череві, вибиваючи такт, і глухе бовкання багатоголоса відлунювало в пущі Солом'янського лісу <...> » (с.100); «Дядько Денис моргав до мене, аж вітер ходив по кімнаті і шарудів газетою <...> » (с.31); «[Дядько Денис] припав обличчям до річкового дзеркала і цмулив воду <...> Стрижень вочевидь мілішав, і невдовзі, посноване біллю туманів, оголилося замулене дно <...> » (с.65); «Я вхопив себе за вуха, підняв у небо і смикнув завісу, яка відділяла день від ночі» (с.69).

3) неможливі фізіологічні процеси, що відбуваються в людях і з людьми:

«[Дядько Денис] спершу хропів ніжно, з присвистом, мов грав на флейті, а відтак все гучніше й басовитіше; черінь починала ловити дрижаки, буцім на морозі, білий пил сіявся зі стелі, а невдовзі стіни будинку била справжня трясця і на підлогу падали шпарунки <...> » (с.40); «<...> дядько так захріп, що в радіусі кілометра з вікон посипалися шибки» (с.41);

4) неможливі в дійсності фізичні процеси, стани, функції різних функціонально-ономасіологічних класів референтів:

«<...> самогонний дух висів над хутором такий густий, що дикі качки й гуси, які летіли з болота Свин в ирій, сторч головами шугали із холодно-синього неба в казани з окропом, що їх передбачливо розставляла мати <...> » (с.37); «3 несподіванки я випустив корзину, а вона й собі зіп'ялася на лозові ноженята та подріботіла по стежці у вишняки, вихляючи гладкими, опасистими боками, наче пакульська фельдшерія» (с.10); «Будинки, що оторочували з обох боків широкий, вилищований бульвар, перебрели через асфальтові ручаї і вишикувалися вздовж чавунних ґрат» (с.27); «Частенько його сірий фетровий капелюх з лементом біг слідом і наздоганяв дядька уже біля автобуса» (с.41).

5) неможливі фізичні стани, дії, процеси, інстинктивна поведінка тощо тварин:

– тварини збільшуються або зменшуються в розмірах:

«Корову, що помітно спала з боків, дядько узяв правицею попід черево і поклав до кишені ширококрилого галіфе, голова Маньки з підпиляними рогами зеленіла над малиновим генеральським лампасом» (с.19);

– виконують невластиві поведінкові (інстинктивні) функції:

«<...> карасі надвечір вичалапують на піщаний беріг і лагідно бесіднують зі щуками та акулами, <...> леви наглядають за курчатами, аби ті не заблукали в лісових нетрях» (с.19); «<...> корова Манька що було сили замахала мальованими крильми <...> і полетіла» (с.15);

– виявляють неймовірну для конкретного виду силу і потугу:

«<...> Манька <...> раптом хвещнула копитами задніх ніг, вигребши вирку, в якій пакульський колгосп викохує гладючих карасів, і щодуху помчала в бік Ірію» (с.17); «<...> кабан <...> ковтав буханці <...> і тільки після третьої сотні тягся до корита з водою <...> » (с.43);

– мають неймовірні фізіологічні властивості:

«Гнида не визнавав ані корівчини, ані свиненяти, тримав у сінях череду курей, які неслися по сім раз на день <...> » (28); «Але після трьох років, семи місяців і дев'яти днів [засмажений] півень занудьгував на вітрині та почав нестися» (с.64).

Зважаючи на виділені в низці наших попередніх публікацій типи текстового одивнення й задеклароване положення про те, що в межах кожного з них виявляються конкретні механізми цього одивнення¹⁵, можемо твердити про домінування в межах онтологічного, перцептивного й мовного типів одивнення референтної, предикативної та семантико-синтаксичної недиспозиційності; у межах ментального — недиспозиційності мислення, зокрема різних виявів нелогічності; комунікативного — недиспозиційності умов успішності мовленнєвих актів, мовленнєвих жанрів і дискурсів; поведінкового — недиспозиційності соціальних норм поведінки.

Наведені вище приклади недиспозиційності текстових ситуацій розглядалися з ономасіологічних позицій, тобто в плані породження тексту. Логічним буде також поставити питання щодо їх сприйняття з позицій читача, «споживача» тексту, тобто в аспекті семасіологічному. І тут виникає важлива проблема розмежування недиспозиційності й метафори, наприклад, можливості розглядати процеси трансформації людей у носорогів у згадуваній п'єсі Е. Іюнеско саме як метафору знущального характеру на вступ людей у соціал-націоналістичну (фашистську) партію. Саме так витлумачується цей аспект текстових подій п'єси в низці літературознавчих праць. Однак процесами метафоризації практично неможливо пояснити значну кількість уживань в одивнених текстах засобів мовного коду абсурдного характеру. Як приклад розглянемо мовлення річної (!) дитини Петрика Петрова з п'єси О. Введенського «Ялинка у Іванових»¹⁶:

«Я умею говорить мыслями. Я умею плакать. Я умею смеяться. Чего ты хочешь?» (с.241); «Один я буду сидеть на руках у всех гостей по очереди с видом важным и глупым, будто бы ничего не понимая. Я и невидимый Бог» (с.241); «Я самый младший — я просыпаюсь раньше всех. Как сейчас помню два года тому назад я еще ничего не помнил. Я слышу собака произносит речь в стихах. Она так тихо плачет» (с.254).

У цих фрагментах п'єси метафори фактично не використовуються; спостерігаємо вживання недиспозиційних предикатів мислення, мовлення, пам'яті стосовно дитини, яка за своїм віком не може так мислити, говорити, згадувати.

Наведемо також два фрагменти з п'єси Д. Хармса «Комедія міста Петербурга. (Частина II)»¹⁷:

¹⁵ Див.: Бацевич Ф. Абсурдистські художні тексти: спроба типології // Мовознавство.— 2016.— № 1.— С. 3–10.

¹⁶ Введенский А. Елка у Ивановых // Введенский А. Все.— М., 2011.— С. 240–261 (авторські орфографія та пунктуація збережені).

¹⁷ Хармс Д. Комедия города Петербурга. Ч.2 // Хармс Д. Собрание сочинений : В 3 т.— СПб., 2011.— Т.1.— С. 417–471.

«Николай II. Здравьте. Как на улице тепло или холодно?
Комсомолец Вертунов. Тепло Ваше Величество.
Николай II. А я под стол плеваться умею!
Комсомолец Вертунов.. Очень интересно Ваше Величество.
Николай II. Хочешь покажу?
Комсомолец Вертунов. Ну покажи!
Николай II. Тьфу!
Комсомолец Вертунов.. Вот это здорово!» (с.421–422);
«Николай II. Ах да теперь я вижу в руках он держит колокол.
Князь Мещерский. Не колокол, а выстрелы!» (с. 435).

Можна стверджувати, що і в цих випадках одивнення (навіть абсурдизації) тексту спостерігаємо неметафоричне вживання предикатів; це, радше, вияв «чистого» абсурду, природа якого полягає в глибинній організації одивненого тексту, насамперед у його домінантній модальній структурі. Інакше кажучи, в аспекті сприйняття (тобто в аспекті семасіологічному) важливим інструментом виявлення комунікативних смислів стає категорія текстової модальності.

Категорія модальності останнім часом значно розширила свій поняттєвий обсяг і сфери застосування та все частіше пов'язується з різними перцептивними і ментально-ціннісними установками адресанта й адресата тексту (дискурсу)¹⁸. Так, А. Г. Баранов зазначає, що «в процесі життєдіяльності людина включається в різноманітні нормативно-оцінні системи — фрагменти суспільної практики і випрацьовує на мотиваційній основі оцінні таксономії, які пронизують індивідуально-когнітивну систему на всіх її рівнях і служать когнітивним базисом модальностей»¹⁹. На конкретному текстово-дискурсивному матеріалі дослідники переконливо показують, що є всі підстави розуміти модальність як категорію, «що виражає спосіб (установку) ментально-чуттєвого відображення дійсності»²⁰. Як зазначає А. П. Бабушкін, «різні види модальностей видозмінюють картину світу, викликаючи її девіації стосовно стандартного стану»²¹. Досліджуваний матеріал одивнених текстів дозволяє розуміти цю категорію навіть ширше — як спосіб ментально-духовно-перцептивного відображення і сприйняття всього, що оточує людину, входить у її сферу осмислення й текстотворення. Інакше кажучи, модальність у багатьох випадках можна витлумачувати як категорію способу смислопородження і смислосприйняття.

Саме за такого підходу до категорії модальності в іншому світлі постає низка мовних, мовленнєвих і комунікативних чинників, наприклад традиційна метафора, яку під когнітивно-прагматичним кутом зору можна розглядати як особливий вияв модальності²²; різними типами модальності охо-

¹⁸ Про такий підхід див., наприклад, у кн.: *Бабушкин А. П.* «Возможные миры» в семантическом пространстве языка.— Воронеж, 2001. — 86 с.; *Баранов А. Г.* Функционально-прагматическая концепция текста.— Ростов н/Д., 1993.— 182 с.; *Бріцин В. М., Мозгунов В. В.* Когнітивні аспекти теорії модальності (на матеріалі східнослов'янського художнього дискурсу) // *Мовознавство*.— 2013. — № 2-3.— С. 128-148.

¹⁹ *Баранов А. Г.* Знач. праця.— С. 100.

²⁰ *Бріцин В. М., Мозгунов В. В.* Знач. праця.— С. 137.

²¹ *Бабушкин А. П.* Знач. праця.— С. 16.

²² *Бріцин В. М., Мозгунов В. В.* Знач. праця.— С. 135–136.

плюються поняття зв'язності, цілісності, змістової організації тощо текстів. Зокрема, В. Бріцин і В. Мозгунов говорять про «модальну пресупозицію»²³, модальність «чуттєвого сприйняття», «віри», переконання, припущення тощо²⁴. В плані такого ж розширеного розуміння категорії модальності постає надзвичайно важлива для нас теза Є. М. Вольф про особливий тип вияву модальності, який дослідниця називає «модальністю дивності» («модальністю странности»), що досить широко й по-різному виявляється в мові²⁵. Як зазначає А. П. Бабушкін, розвиваючи думки Е. М. Вольф, «дивність» класифікується як девіація стосовно стереотипу, відхід від звичного, трафаретного, щоденного²⁶. Спираючись на думку Т. А. Харлі, автор пише про те, що порушення стереотипів активує пам'ять. Модальність «дивності» схожа на модальність оцінки, однак в її основі лежить «нормативна», а не ціннісна картина²⁷. З позицій розуміння художнього тексту як одного з виявів «можливих світів» модальність «дивності» дозволяє зазирнути в ці світи, стаючи в деяких випадках середовищем їх формування²⁸. Важливою слід визнати думку вченого про те, що «дивність», «химерність» має градації свого вияву: від незначних відхилень від норми до повної абсурдизації зображуваного і, відповідно, сприйнятого²⁹.

Розуміння когнітивно-прагматичної природи одивнення як явища модальності дозволяє ширше застосовувати мовні механізми вивчення цього текстового явища і поставити питання щодо об'єктів одивнення в художніх текстах.

Текстова модальність, на противагу модальності повідомлень (висловлень, мовленнєвих актів), формується й функціонує в значно ширших контекстах, найчастіше — в просторі всього тексту. На думку російського мовознавця Г. Солганика, текстова модальність лежить в основі процесу текстотворення як такого, формуючи тональність мовлення і багато в чому визначаючи характер усього текстового викладу. Вона виникає на основі суб'єктивної модальності як вияву антропоцентричності тексту в цілому³⁰.

Необхідність залучення положень теорії модальності для дослідження специфіки одивнених текстів пояснюється тим, що в плані сприйняття між одивненим і «нормальним» (неодивненим) художніми текстами існують складні співвідношення, розуміння специфіки яких лежить у сфері широко витлумачуваної прагматики. Так, наприклад, поетичний твір, насичений глибокими метафорами, не менш «дивний» з позицій онтологічної організації «цього», «реального», «нормального» світу та його сприйняття людиною, ніж текст абсурдистський. Пор. фрагменти двох текстів:

²³ Там же.— С. 135–136.

²⁴ Там же.— С. 135.

²⁵ Див.: Вольф Е. М. Оценка и странность как виды модальности // Язык и логическая теория.— М., 1987.— С. 178–186.

²⁶ Бабушкин А. П. Знач. праця.— С. 18.

²⁷ Там же.— С. 18.

²⁸ Там же.— С. 18–19.

²⁹ Там же.— С. 17–18.

³⁰ Див. докладніше: Солганик Г. Я. Очерки модального синтаксиса.— М., 2010.— С. 64.

«Німим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода.
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться <...> » (с.217)³¹.

«Открыв полные глаза
сидела круглая коза
её суставы костяные
висели дудками в темноте
рога сердечком завитые
пером стояли на плите <...> » (с.108)³².

У першому і другому фрагментах тексту зображені неможливі в об'єктивній дійсності події, стани, процеси тощо, тобто недиспозиційні ситуації. Однак сприйняття фрагмента першого тексту як високопоетичного, а другого як абсурдного передусім залежить від природи текстової модальності: у першому випадку адресат сприймає текст як такий, що належить традиції художньої літератури, так би мовити, «високий», «звично поетичний», тобто як диспозиційний, у другому — як такий, що цю традицію порушує, тобто «нетрадиційний», «незвичний», «абсурдний», недиспозиційний. Важливо також наголосити, що досить часто абсурдне представлене як «низьке», «побутово-примітивне»; протилежні випадки, як правило, пов'язані з іронією, сарказмом тощо, тобто також мають модальне походження.

Інший тип «гри модальностями» полягає в тому, що низка ірраціональних одивнених подій, процесів, станів тощо, наявних, наприклад, у межах текстової історії повісті В. Дрозда «Ірій», представлені як абсолютно «нормальні», звичні, щоденно-побутові. Інакше кажучи, за своєю природою ірраціональне, неможливе в межах текстової історії постає як раціональне, можливе. Розглянемо два фрагменти повісті³³:

(1) « <...> я випустив корзину, а вона й собі зіп'ялася на лозові ноженята та подріботіла по стежці у вишняки. Вихляючи гладкими, опасистими боками, наче пакульська фельдшерця. Матір, що саме вийшла з сінець на задвірок, побігла корзині наперейми, упіймала за дужку і повісила на тин. По тому витерла фартухом чорну, як підгоріла хлібна шкоринка, долоню, подала гостеві » (с.10).

Впадає у вічі буденна реакція жінки на незвичну «поведінку» корзини: мати головного героя нічому не дивується, звично ловить те, що ходити не може, і вішає на тин. Нереальне подане як побутово-реальне, щоденне, звичне завдяки опису простих фізичних дій жінки. Схожа ситуація представлена в іншому фрагменті повісті:

(2) «Тої ж миті тітчина душа, схожа на сірого напіндюреного горобця, випурхнула з її грудей, і дядько Денис ледве впіймав ту душу під червоним

³¹ Шевченко Т.Г. Ісаїя. Глава 35 (Подражаніє) // Шевченко Т. Твори : В 5 т.— К., 1984.— Т.2.— С. 216–217.

³² Хармс Д. «Открыв полные глаза...» // Хармс Д. Собрание сочинений : В 3 т.— СПб., 2011.— Т.1.— С. 108–109.

³³ Дрозд В. Знач. праця.

абажуром, сплеснувши в долоні, буцім полював на міль. <...> Дядько Денис навернув тітчину душу назад, наче корову, що забрела в школу» (с.30).

У цьому фрагменті неможлива (недиспозиційна) в реальному житті ситуація «повернення людської душі в грішне тіло» передається наратором з умисним уживанням побутової лексики та стилістично знижених висловлень: *сірий напіндюлений горобець, буцім полював на міль, повернув душу, наче корову* тощо. Формується картина чогось побутово-звичного, навіть буденного. Це один з найдієвіших засобів одивнення тексту повісті, так би мовити, на контрасті модальностей сприйняття та нарації. Інакше кажучи, в обох випадках наявне протиставлення текстових модальностей, які можна кваліфікувати як «звичність», «традиція», «високість» vs «незвичність», «одивненість», «приземленість», «абсурдність». На нашу думку, проблема одивненості тексту певною мірою може розв'язуватися (крім інших аспектів) шляхом підходу до неї з позицій модусності й модальності сприйняття конкретного тексту. Так, наприклад, у межах української химерної прози в творчості В. Дрозда домінує перцептивний модус сприйняття й зображення світу, а в романі В. Шевчука «Дім на горі», який також належить згаданій літературній течії, — ментальний. У межах текстів наукової фантастики, фентезі, текстів містичного змісту, ченнелінг-текстів та деяких інших відбувається заміна модальності реальності на модальність ірреальності. У текстах химерної прози часто спостерігаємо протилежне: ірреальне подається як реальне, звичне, побутове.

Отже, в одивненому художньому тексті недиспозиційні предикати виформовують найрізноманітніші «світопороджувальні» мовленнєві акти, що функціонують у цих текстах під впливом модальності «незвичності», «нетрадиційності», часто «приземленості» тощо. Поняття недиспозиційності може бути поширене й на низку інших засобів текстотворення, зокрема на категорії ситуацій, норм сприйняття й осмислення, поведінки тощо. Вважаємо перспективними дослідження особливостей вияву типів модусів і модальностей у межах одивнених текстів, які, своєю чергою, кинуть додаткове світло на природу й функціонування цієї складної текстової категорії, формування та сприйняття комунікативних смислів естетичного характеру.

(Львів)

F. S. BATSEVYCH

NON-DISPOSITIONALITY AND MODALITY AS CATEGORIES OF AN ENSTRANGED ARTISTIC TEXT

The article presents an analysis of lingual aspects of forming communicative senses in enstranged (odyvneni) artistic texts (absurd, «black humour», «bizarre prose» and some others). The notion is introduced here: «non-dispositionality» that refers to mechanisms of predicates, text situations, genre-stylistic, register and some other textual characteristics formation in the aspect of its production (onomasiological). The perception of an enstranged (odyvneni) text (semasiological aspect) bases on the recipient's use of various types of textual modalities (irrational, of strangeness and others), which revealing is an important task of modern linguistics.

Keywords: an enstranged (odyvneni) text, communicative sense, non-dispositionality, non-dispositional predicate, non-dispositional text situation, textual modality.

З ІСТОРІЇ ПУРИЗМУ В АНГЛІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ. ІІІ ¹

Стаття систематизує відомості про пуристичні тенденції в історії англійської літературної мови. У третій частині статті описано сучасні спроби відродити давньоанглійські лексичні та словотвірні традиції з використанням технологій інтернету. Далі підбито підсумки дослідження, зокрема проаналізовано, чому пуристичні відповідники зазвичай не закріплювалися в ужитку і до яких наслідків це призвело.

Ключові слова: історія англійської мови, мовні контакти, запозичення, пуризм, пуристичні новотвори.

На початку ХХІ ст. з розвитком комп'ютерних технологій і появою всесвітньої мережі перед англійськими пуристами відкриваються нові можливості. З'являються спеціальні сайти, присвячені відродженню й дальшому розвитку англійської, тобто питомо англійської, мови («*Anglish*», «*Ænglisc spræc*»).

Скажімо, на сайті «Англське віче» («*Anglish Moot*») серед іншого представлено англійсько-англський пуристичний словник — «*Anglish Wordbook*». Реєстрова частина охоплює частотні запозичення в англійській мові, які передано словами, що належать до: 1) нормативних відповідників питомого походження (*persistent* → *steadfast*, *dogged*, *bound*); 2) відроджуваних саксонізмів [*marriage* «шлюб» → *gathership* (пор. дангл. *gaderscipe*), *society* «суспільство» → *gesideship* (дангл. *gesīðscipe*), *reject* «відкидати» → *forwarp* (дангл. *forweorpan*), *withchoose* (дангл. *wiðcēosan*)]; 3) пуристичних замінників, які пропонували свого часу Дж. Чік, В. Барнс, П. Андерсон; 4) замінників, що їх утворюють відвідувачі сайту, зокрема для позначування нових явищ і понять; будь-хто може запропонувати свій варіант — головне, щоб він складався з питомо германських морфем і не суперечив правилам давньоанглійського словотвору.

Натепер у словнику — понад 6 тис. статей, які разом містять близько 16 тис. пуристичних відповідників, належних до різних тематичних груп. Наведемо деякі приклади:

– суспільно-політична лексика: *folkrule* «демократія» (народ + правління), *foreway* «прогрес» (букв. «провідний шлях»), *forthstride* «т. с.» (букв. «крок уперед»), *stoolman* «президент» (крісло + чоловік), *writlaw* «конституція» (букв. «записаний закон»), *kingspeak* «політика» (керівник + говорити), *mootsmanship* «т. с.» (віче + людина + суфікс абстрактності);

– наукова термінологія: *blendlore* «хімія» (суміш + учення), *lifelore* «біологія» (життя + вчення), *lorestead* «університет» (учення + місце), *learnhall* «т. с.» (навчати + приміщення), *mindlore* «психологія» (розум + учення),

¹ Див. початок: Мовознавство. — 2017. — № 5. — С. 3–20; № 6. — С. 30–43.

scorelore «математика» (рахунок + учення), *reckonlore* «т. с.» (лічити + вчення), *speechlore* «мовознавство» (мовлення + вчення), *cwidelore* «т. с.» (говоріння + вчення), *wordset* «речення» (слово + низка), *worldken* «фізика» (світ + знання);

– технічна термінологія: *farspeaker* «телефон» (букв. «далекомовець»), *wirecaller* «т. с.» (дріт + відвідувач), *funkbox* «радіо» (іскра + скринька), *livebox* «т. с.» (букв. «жива скринька»), *lightwritcraft* «фотографія» (букв. «мистецтво світлопису»), *toolcraft* «технологія» (знаряддя + вміння), *twixtnet* «інтернет» (між + мережа).

Сам же термін *linguistic purism* «мовний пуризм» передано кількома синонімами: *cleantungdom* (чистити + мова + суфікс опредметненого стану; букв. «мовочищення»), *sheerspeechlore* (букв. «учення про чистомовство») і *sheerspeechcraft* (букв. «ремесло чистомовства»).

З окремих питань поміж відроджувачів давньоанглійської мови точаться дискусії. Усі, наприклад, згодні, що грецизм *logic* «логіка» має бути замінений. Але на що саме? Одні обстоюють пропонований Р. Левером термін *witcraft*, іншим більше до вподоби Барнсове *redecraft*. Латинізм *negation* «заперечення» теж має два рівноцінних відповідники — *naysay* (Р. Левер) і *unsay* (Н. Феєрфакс), а латинізм *preface* «передмова» — навіть три: *fore-speech* (Н. Феєрфакс), *fore-note* (В. Барнс) і *foresay* (Р. Левер). Обговорюють і питання більш загального плану. Яка, скажімо, германська мова мала б слугувати найкращим зразком для наслідування? В. Барнс, карбуючи терміни, взуравався на фризську та німецьку мови, тоді як П. Грейнджер — на скандинавські ². У цьому ряду, додамо від себе, незайве було б розглянути й ісландську мову.

У багатомовній онлайн-енциклопедії Вікіпедія існує розділ давньоанглійською мовою (Engliscan Wikipædie), створений, мабуть, за зразком латинської Вікіпедії. На сьогодні він містить близько 3 тис. статей і налічує 30 активних авторів ³. Наприклад, у статті «Ucrægna» («Україна») сказано: «Ucrægna is land on þæm ēastdæle in Europan. Þis land hæfþ 44,854,065 hāda, æfter apinsunge þæs 2012. gēares. Hire lēode sprecað on Ucrægnisce and Russisce» ⁴. Окремі мережеві ресурси заохочують до вживання давньоанглійської мови: пропонують відповідні підручники, словники, електронні перекладачі, розкладки для комп'ютерної клавіатури й навіть молитви цією мовою. Щоправда, сучасні давньоанглійські тексти не дуже нагадують автентичні тексти й до того ж хибують на граматичні помилки ⁵.

Підбиваючи підсумки, ще раз нагадаємо провідні напрями лексичного розвитку англійської мови в різні періоди її існування. Загалом ці напрями досить чітко вкладаються в таку схему:

² Roper J. English Purisms // *Victoriographies*.— 2012.— Vol. 2.1.— P. 49.

³ Пор.: Вікіпедія новоанглійською мовою налічує 5,4 млн статей і 123,7 тис. активних авторів.

⁴ «Україна — це країна у Східній Європі. Ця країна має населення 44,854,065 осіб, за оцінкою 2012 року. Її люди розмовляють українською та російською мовами» (<https://ang.wikipedia.org/wiki/Ucrægna> — 20.05.2017).

⁵ Докладніше див.: Neuland Ch., Schleburg F. A New Old English? The Chances of an Anglo-Saxon Revival on the Internet // *The Evolution of Englishes. The Dynamic Model and Beyond* / Eds. S. Buschfeld et al.— Amsterdam, 2014.— P. 486–504.

1) у давньоанглійський період (450–1066) лексикон розвивався майже виключно з питомих джерел, мова була словотвірною самостійною, а щодо запозичень — яскраво пуристичною;

2) у середньоанглійський період (1066–1500) вектор лексичного розвитку змінюється на діаметрально протилежний: власна словотворчість зводиться нанівець, натомість різко збільшується кількість запозичень, які не тільки позначають нові поняття, а й масово витісняють з ужитку питому лексику на позначення давно відомих понять;

3) у новоанглійський період (XVI–XIX ст.) мова продовжує запозичати так само багато, проте з'являються перші спроби замінити надмірні запозичення пуристичними відповідниками;

4) у сучасний період (від початку XX ст.) серед неологізмів знову абсолютно переважають власноутворені слова; з активної позичальниці англійська перетворюється на мову, яка сама слугує головним джерелом запозичень в інші мови світу.

Як бачимо, за останнє століття вона ніби повернулася в той лексико-словотвірний стан, у якому перебувала на самому початку свого існування. Проте не можна не погодитися з тим, що період формування її нинішнього словництва все ж пройшов під знаком запозичень ⁶.

Пуристичні тенденції, які відновилися в середині XVI ст., спиралися на різноманітні способи збагачування лексики (словоскладання, афіксальне словотворення, відродження архаїзмів, упровадження діалектизмів), однак результати виявилися вельми скромними. Кількість пуристичних відповідників, що стали загальноновживаними, не йде в жодне порівняння зі стократ більшою кількістю запозичень. Пуристичні проекти майже завжди сприймалися як прожекти, як дивацькі й безглузді затії. І це попри відчутні здобутки пуризму в інших германських мовах, зокрема німецькій.

У мовознавчій літературі іноді обстоюють тезу, буцімто англійський пуризм здебільшого був скерований не на зовнішні, а на внутрішні джерела «забруднення» літературної норми, тобто був соціально стратифікованим ⁷. Хоч, як ми вже відзначали, насправді це був не пуризм, а звичайний і закономірний для кожної літературної мови процес її відмежування від діалектів та соціолектів.

Сказане підводить нас до парадоксального, на перший погляд, висновку: щодо англійської мови більше підстав говорити не так про наслідки наявності пуризму, як про наслідки його відсутності. До чого об'єктивно призвела практика, при якій лексичний фонд тривалий час поповнювався головню шляхом запозичень, а утворені натомість пуристичні відповідники в ужитку майже ніколи не закріплювалися?

Насамперед це вже згадувана разюча гібридність словництва й порушена лексична тяглість мови. Якщо розташувати сучасні германські мови за питомою вагою запозичень, на крайніх полюсах цієї осі опиняться ісландська мова, що має у своєму лексичному складі найменше запозичень, й англійська, що має їх найбільше ⁸. Інакше кажучи, з усіх германських мов

⁶ «Linguistic history of England has been marked by the word *borrowing*» (Ojeda J. R. G. Attitudes of English People towards Lexical Borrowing // Glosas didacticas.— 2009.— N 11.— P. 220).

⁷ Геєрс М. Е. Языковой пуризм в истории Англии и Германии : Дисс.... канд. филол. наук.— Тверь, 2002.— 299 с.

⁸ Берков В. П. Работы по языкознанию.— СПб., 2011.— С. 114.

англійська найгірше зберегла прагерманський кореневий фонд. Це неминуче додавало «туманності» англійській лексиці (не лише книжній), затемнювало її значення для широких народних мас, не обізнаних з латинською чи французькою мовами.

З іншого боку, запозичені романські афікси та словотвірні моделі вкоренилися так глибоко, що почали давати численні новотвори вже на англomовному ґрунті. У результаті остаточно зник вододіл між цими новотворами, новозапозиченими романізмами та романізмами, що прийшли в мову давно й уже цілком засвоїлися в ній⁹. Уся ця лексика помилково сприймалася як питома частина англійського словника. Тоді як пуристичні відповідники, утворені зі справді питомих (германських чи давньоанглійських за походженням) морфем, англomовцям здавалися незвичними, чужорідними й непотрібними. «Звичка запозичати готові слова замість спроб виразити поняття питомими засобами вкоренилася настільки, що навіть такі безневинні слова, як *handbook* і *folklore* тривалий час сприймалися як дивацькі пуристичні примхи, тобто як “неприродні” й чужі для мовного інстинкту пересічних мовців»¹⁰. Отже, є підстави говорити про другий наслідок браку пуризму — спотворене відчуття питомого в лексиці.

Причому сказане стосується не тільки пересічних мовців. Англійські й американські лінгвісти у своїй більшості так само не відчують ваги та значення пуризму, сприймаючи його не інакше, як вияв націоналізму, шовінізму, ксенофобії. Ось що, наприклад, пише Г. В. Фовлер про іменник *foreword* у своєму «Словнику сучасного англійського мововжитку»: «Як саксонізм його вигадали в XIX ст. антилатиністи, а впровадили в ужиток як модне слівце ті, хто полюбає називати по-новому добре знайомі речі. Адже *preface*, яке існує в англійській мові вже 500 років, зовсім не застаріле й усе ще слугує повноцінною назвою»¹¹. В іншому місці він ще категоричніший: «Свідомо утворений саксонізм — це дурниця»¹². Ця заява, коментує О. Єсперсен, яскраво віддзеркалює ставлення типового освіченого англійця й американця (XIX ст. — П. С.) до питомих новотворів. Хоча, якщо взяти звичайну, не обтяжену ґрунтовною освітою людину, то вона радше віддасть перевагу прозорим термінам перед тими, які побутують в інтелектуальних колах¹³.

Сучасні лексикологи та історики мови зазвичай не пропускають нагоди, щоб підкреслити переваги запозичень: «Скласти англійське речення без слів іншомовного походження нелегко, навіть якщо намагатись уникати їх. Стрімкий потік запозичень витворив урешті надзвичайно багату й виразну мову. Питомі англійські слова ми обираємо для прямої, відвертої манери письма, слова ж латинські та французькі — для піднесеного, вишуканого стилю»¹⁴. Ще одна характерна думка: «Якби пуристи досягли свого, англійський лексикон не мав би сьогодні таких важливих слів, як *abdomen*,

⁹ Durkin Ph. Borrowed Words: A History of Loanwords in English.— Oxford, 2014.— P. 319.

¹⁰ Jespersen O. Nature and Art in Language // American Speech.— 1929.— N 5.— P. 96.

¹¹ Fowler H. W. A Dictionary of Modern English Usage.— 2nd. ed. / Revised and edited by E. Gowers.— Oxford, 1986.— P. 207–208.

¹² Ibid.— P. 537.

¹³ Jespersen O. Nature and Art in Language. — P. 96.

¹⁴ Trask L. Why Do Languages Change.— Cambridge, 2010.— P. 105.

allusion, benefit, adopt, eradicate, appropriate, audacious, exit»¹⁵. І мало хто допускає думку, що якби англосаксонські пуристичні традиції не були втрачені, замість запозичень прогалини в лексиконі могли б заповнитися нічим не гіршими власноутвореними словами. Практика постійних запозичувань, що усталилася після нормандського завоювання, практично звела нанівець здатність задіювати власний словотвірний матеріал. Поява в мові надміру чужих слів стала своєрідним символом бідності уяви й розумових лінощів.

Брак пуристичної протидії запозиченням досить неоднозначно, як не сказати катастрофічно, позначився на англійському правописі. Оскільки мова не просто поглинала багато чужих слів, а й педантично зберігала їхні правописні риси, її нинішня орфографічна система ґрунтується на історичному (традиційному) принципі, являючи собою суміш чотирьох хронологічних шарів — германського, французького, латинського й давньогрецького. Сучасне написання багато в чому відтворює вимову слів у добу Дж. Чосера, хоч нині їх вимовляють зовсім по-іншому.

Якщо досконалість графічної системи оцінювати за тим, наскільки точно літери письма відповідають звукам (фонемам) мови¹⁶, то ідеальною слід визнати ту систему, в якій переважній більшості графем відповідає лише одна фонема, тобто в якій літери та звуки мають взаємооднозначну відповідність. З цього погляду найдосконалішими є правописи, де переважає фонетичний принцип: «як чуємо, так і пишемо» або «як пишемо, так і читаємо» (білоруська, польська, сербська, іспанська, фінська, турецька мови). Цей принцип відчутно полегшує опанування мови дітьми й іншомовцями, особливо на перших етапах.

Натомість англійський правопис назвати досконалим важко навіть за найбільшого бажання. Деякі його правила настільки складні, непослідовні, подрібнені, насичені застереженнями й винятками, що, власне, перестають бути правилами, наближаючись до якихось непевних рекомендацій без істотної практичної корисності (*weak rules*). Як зауважують А. Бо і Т. Кабл, англійський правопис, крім того, що поганий, ніколи не мав усталеної системи, яку можна було б послідовно витримувати¹⁷.

Для позначення 44 звуків і дифтонгів, які передбачає літературна вимова, використовується 26 літер, з яких три (q, s, x) — надлишкові, бо можуть бути замінені іншими (k, ks). По суті, 23 повноцінні літери позначають удвічі більшу кількість звуків. Проте найбільша складність навіть не в цьому, а в тому, що між звуками й літерами дуже мало однозначних відповідностей.

Існує, наприклад, 12 графічних способів передати приголосний [ʃ]: sh, ti, ci, ssi, si, ss, ch, s, sci, ce, sch, sc (*shell, edition, racial, passion, expansion, issue, machine, sugar, conscience, ocean, schedule, crescendo*). Голосний [i:] має 16 літерних позначень: e, ea, ee, e...e, ei, ae, i...e, ie, eo, oe, ay, ey, i, ue, ui, uy (*me, dream, feed, cede, conceit, encyclopaedia, machine, siege, people, phoenix, cay, key, ski, Portuguese, beguine, guyot*). У дифтонга [ei] — щонайменше 33 варіанти написання: a, a...e, aa, ae, ai, ai...e, aig, aigh, ais, alf, ao, au, ay, e, é, e...e, ea, eg, ee, ée, eh, ei, ei...e, eig, eigh, er, es, et, ey, ez, ie, ue, uet (*ancient, rate,*

¹⁵ Ojeda J. R. G. Op. cit.— P. 218

¹⁶ Півторак Г. П. Графіка // Українська мова : Енциклопедія.— 3-тє вид., випр. і допов. / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови). — К., 2007.— С. 122.

¹⁷ Baugh A. C., Cable Th. A History of the English Language.— 5th ed.— London, 2002.— P. 193.

*Quaalude, Gaelic, rain, cocaine, arraign, straight, palais, halfpenny, gaol, gauge, bayonet, ukulele, café, crepe, break, thegn, nee, soirée, eh, heinous, beige, reign, weight, dossier, demesne, ballet, survey, chez, lingerie, merengue, bouquet*¹⁸.

Якщо ж іти від літери до звука, варто згадати буквосполучення *ough*, яке може вимовлятися у 8 різних способів: [əʊ] (*though*), [u:] (*through*), [ʌf] (*tough*), [ɔf] (*trough*), [ə] (*thorough*), [ɔ:] (*thought*), [ʌp] (*hiccough*), [au] (*plough*). Написання окремих запозичень передбачає літери, які не передають жодних звуків: *disciple* [di'saɪpl] «учень», *doubt* [daʊt] «сумнів», *psychology* [saɪ'kɒlədʒi] «психологія», *resign* [ri'zain] «піти у відставку»¹⁹. Ще в деяких словах написання зберігає першопочаткову вимову, яка навіть віддалено не нагадує сучасної: *nature* ['neɪtʃə] «природа», *ratio* ['reɪʃiəu] «відношення», *victual* [vɪtl] «харчі».

До сказаного варто додати, що серед запозичень не рідкість омографи (*attribute* ['ætrɪbjʊ:t] «характерна риса» і *attribute* [ə'trɪbjʊ:t] «пояснювати, приписувати»; *content* ['kɒntɪnt] «зміст, суть» і *content* [kən'tent] «задоволення») та омофони (*censer* «кадило», *sensor* «цензор» і *sensor* «орган відчуття»; *vail* «схиляти», *vale* «діл, долина» і *veil* «завіса»). При тому що омографія (правописна омонімія) й омофонія (правописна синонімія) загалом властиві германським мовам²⁰, в англійській ці явища виявляють особливу активність.

Важко назвати іншу індоєвропейську мову з настільки заплутаним правописом. Один з розділів лексикологічної книжки професора Ланкастерівського університету Ф. Катамби має назву «Чи англійський правопис божевільний?»²¹. Ще у XIX ст. Ф. М. Мюллер прямо визнавав, що англійська орфографія перебуває в спотвореному стані (*corrupt state*) і пропонував переорієнтувати її на фонетичний принцип²². Американський (італійського походження) лінгвіст і поліглот М. Е. Пеї заявляв, що англійська заледве може бути найкращим засобом міжнародного спілкування: мова ця «вкрай облудна» (*extremely confusing*), погано внормована, а правопис її — страхітливий. Якщо ж спробувати реформувати його на фонетичних засадах, «половина словникового запасу, який і так не дуже добре впізнаваний на письмі, потрапить під запону таємності» (*will become a shrouded mystery*)²³.

Труднощі в правописі — це й труднощі в навчанні. «Якби в англійській мові писали так, як в італійській, вимова майже завжди підказувала б правильне написання. Уроки читання та письма були б простою справою»²⁴. А так мало не кожне нове слово доводиться запам'ятовувати двічі — в усній та писемній формах (через що словники зазвичай подають транскрипцію).

¹⁸ Щоб показати хаотичність англійського правопису, часто наводять пародійне написання слова *fish* «риба» у вигляді **ghoti*, адже звук [f] можна записати як *gh* (*enough*), звук [i] — як *o* (*women*), звук [ti] — як *sh* (*nation*). Побутує й такий жарт: англійською пишемо *Манчестер* — читаємо *Ліверпуль*.

¹⁹ Не читатися в англійських словах можуть приголосні літери h, g, k, p, w, b, l, n, t, c, d, s, m, r, диграф ch (silent consonants).

²⁰ Берков В. П. Работы по языкознанию. — СПб., 2011. — С. 239.

²¹ *Katamba Fr. English Words: Structure, History, Usage.* — 2nd ed. — London & New York, 2005. — P. 84.

²² *Müller Fr. M. On Spelling.* — London, 1875. — 46 p.

²³ *Pei M. One Language for the World.* — New York, 1968. — С. 225. У цій праці автор, проаналізувавши плюси та мінуси провідних мов світу, висловився на користь есперанто як світової мови.

²⁴ *Katamba Fr. Op. cit.* — P. 96.

Чи не тому середній рівень правописної грамотності в англомовних країнах лишає бажати кращого? Принаймні за кількістю орфографічних помилок пересічний носій мови не надто відрізняється від іншомовця, що пише англійською.

Невдачі в опануванні правопису часто викликають відчуття досади, непевності в собі, навіть роздратування. Понад те, «оскільки мало хто здатен досконало засвоїти традиційну орфографію (здебільшого це діти із заможних родин), вона перетворюється на засіб дискримінації, <...> а отже, порушує основні засади демократичного суспільства»²⁵. Поява комп'ютерних перевіряльників орфографії не розв'язала, а тільки замаскувала проблему.

Правописна реформа, доводять її прибічники, могла б спростити й уніфікувати написання слів, усунути численні винятки, неясності, різночитання. У результаті школярі й іншомовці швидше навчатимуться грамоті, робитимуть менше помилок. Спрощений правопис скоротить освітній бюджет, заощадить зусилля викладачів, вивільнить час на опанування інших, важливіших тем. Поліпшиться дієвість писемної комунікації, тексти стануть стислішими, а мова — ще більш придатною для міжнародного спілкування.

Власне, історія знає непоодинокі спроби наблизити написання англійських слів до вимови. У різні часи як у Великій Британії, так і в США до правописної реформи закликали такі знаменитості, як письменники С. Джонсон, Ч. Дікенс, М. Твен, Дж. Б. Шоу, Г. Веллс, А. Азімов, біолог Ч. Дарвін, політики Б. Франклін, Т. Рузвельт, герцог Единбурзький Філіп, провідні англійські фонетисти Д. Джонс, Дж. К. Веллс та ін. Та, як виявилось, похитнути глибоко вкорінені правописні звички не так легко. Усі проекти, навіть найменш радикальні, щоразу наражалися на непробивний консерватизм мовної спільноти. Не останню роль відігравав і снобізм, притаманний англійському національному характеру: написання запозичень, мовляв, повинне зберігати сліди їхнього «шляхетного походження» з класичних мов. Крім того, правописні труднощі дають змогу швидко визначити «шляхетність» самого мовця, тобто виступають свого роду суспільним фільтром. Тож до ідеї писати слова так, як вони звучать, більшість англомовців ставиться скептично.

Чи не єдиним, кому поталанило щось змінити, був Н. Вебстер — автор славнозвісного «Американського словника англійської мови». Він уважав, що англійська орфографія, принаймні в США, повинна спроститися таким чином, щоб мати більш англійський і менш французький вигляд. Саме завдяки словникові Вебстера галліцизми з диграфом *ou* сучасні американці пишуть через *o*: *color*; *favor*; *honor*; *labor*; *splendor* (пор. брит. *colour*; *favour*; *honour*; *labour*; *splendour*), романізми на *-ence* в американській англійській закінчуються на *-ense*: *defense*, *license*, *offense*, *pretense* (брит. *defence*, *licence*, *offence*, *pretence*), а запозичені через французьку грецизми та латинізми на *-re* пишуться через *-er*: *liter*; *meter*; *theater*; *center*; *fiber* (брит. *litre*, *metre*, *theatre*, *centre*, *fibre*)²⁶. Проте ці новації — крапля в морі, бо не розв'язують проблеми загалом.

²⁵ Жукова Л. С. Зазнач. праця. — С. 15.

²⁶ Далеко не всі Вебстерові пропозиції були прийняті мовцями. Так, не закріпилась у вжитку слушна ідея не відбивати на письмі «німі звуки»: замість *bread*, *built*, *give*, *mean*, *speak*, *character*, *ache*, *tongue*, *island*, *thumb* писати *bred*, *bilt*, *giv*, *meen*, *speke*, *karacter*, *ake*, *tung*, *iland*, *thum* (Teaching Pronunciation: A Reference for Teachers of English to Speakers of Other Languages / M. Celce-Murcia, D. M. Brinton, J. M. Goodwin. — Cambridge, 2007. — P. 282).

Нагадаємо, що для тих, кому важко сприймати повноцінну англійську, на сьогодні створено чотири її полегшені версії — «Основна англійська» («Basic English»; 1925), «Спеціальна англійська» («Special English»; 1959), «Спрощена англійська» («Simple English»; 2003) і «Світова англійська» («Global English», скорочено «Globish»; 2004). Усім їм властиві обмежений запас слів (лише найчастотніші, найнеобхідніші), прості граматичні форми, короткі речення. Створити ж і впровадити спрощену орфографію поки що не вдалося нікому, і неясно, чи можливо це в принципі.

Звісно, головна причина правописних труднощів — кількасотрічне неухильне дотримування традиційного (а не фонетичного) принципу. І все ж, гадаємо, якби попередники сучасних англійців ставилися до запозичень більш творчо — не квапилися б сліпо переймати їх укупі з написанням, а утворювали натомість власні відповідники, як це було в давньоанглійську добу, — правописна проблема, хоч і не була б усунена повністю, стояла б сьогодні не так гостро. Багатьох незручностей удалося б щасливо уникнути.

Якщо зберігати дослідницький нейтралітет і утримуватися від оцінок, то наслідки браку пуризму (гібридність словника, спотворене відчуття питомого в мовців, занепад здатності до власного словотворення, правописний хаос) можна сприймати просто як об'єктивну данність, як характерні риси «обличчя» англійської мови. Якщо ж усе-таки спробувати оцінити, бодай у першому наближенні, вплив згаданих чинників на розвій літературної мови, то заведве цей вплив може бути оцінений як сприятливий, живодайний, продуктивний.

Попри скромні здобутки англійського пуризму, варто вказати й на деякі непрямі, але позитивні його результати. Передусім це зародження в другій половині XVI ст. свідомого ставлення до мови (мовної свідомості). Через потужний латинський вплив, через відчуття надмірності та чужорідності каламарних термінів перед англійцями вперше постає проблема відбору слів. Стало зрозуміло, що «впорядкування літературної мови, як і можливість її вживання в усіх сферах літературної творчості тісно пов'язані з проблемою поповнення лексики та джерелами цього поповнення»²⁷. По суті, це усвідомлення дало початок стильовій диференціації літературної мови, заохотило авторів шукати лексичні засоби, які дозволяли б висловлюватися чіткіше, точніше, ясніше. Живий інтерес до лексики та її походження дав поштовх до розвитку англійської лексикографії, сприяв появі посібників з рідної мови. Письменники та філологи почали частіше звертатися до давньоанглійської мовної спадщини: перші — для збагачення свого словника, другі — для проникнення в найдавніше минуле своєї культури²⁸.

У XX ст. англійська мова, надто у своєму американському варіанті, наростила найбільший культурно-інформаційний потенціал і вийшла на провідні позиції у світі. Бурхливий розвиток промисловості, суспільних відносин, науки, техніки, мистецтва потребував багатьох тисяч нових слів і термінів. Запозичати їх було нізвідки. Тож у мови не лишилося іншого вибору, крім як утворювати їх самій. Прикметно, що сучасні англомовці карбують нові слова практично тими ж способами, що й англосакси. Зокрема, серед новотворів останніх десятиліть зростає питома вага складних слів (пор.: *freebirth* «дітонародження без допомоги лікарів», *childfree* «свідомо бездітний», *grantsman*

²⁷ Ярцева В.Н. Знач. праця.— С. 106.

²⁸ Там же.— С. 120.

«грантожер», *ideaman* «генератор ідей», *headhunt* «полювати за талантами», *hopemonger* «політик, який обіцяє світле майбутнє», *win-win* «взаємовигідний»). Темпи збагачування англійського словництва невинно зростають. Мова успішно відновила свою словотвірну потужність і стала такою, якою ми знаємо її сьогодні.

P. O. SELIHEY

FROM THE HISTORY OF PURISM IN THE ENGLISH STANDARD LANGUAGE. III

The article systematizes an information about the puristic tendencies in the history of the English standard language. The third part of the article describes the modern attempts to revive the Old English lexical and derivational traditions, using the internet technologies. Further, the results of the study are summed up. In particular, it is analyzed why the puristic equivalents were not usually fixed in speech and to what consequences this had led to.

Keywords: the history of the English, language contacts, borrowings, purism, puristic neologisms.

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇНАХ: НАПРЯМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

У статті представлено початки формування лексики спеціальних галузей у деяких південнослов'янських країнах, показано актуальні напрями діяльності південнослов'янських термінологів та констатовано певні виклики, що позначаються на формуванні мови нових галузей знань і сприяють удосконаленню вже наявних з огляду на історичні традиції в цій сфері. Окреслено два напрями роботи науковців регіону: практичний і теоретичний, приділено увагу галузевій термінологічній лексикографії, що посідає важливе місце у сфері інтересів південнослов'янських термінологів.

Ключові слова: південнослов'янські країни, термінологія, професійна галузь, комп'ютерна термінологія, термінологічні словники, глобалізація.

Для сучасного світу характерні всебічна політична взаємодія, тісні економічні та наукові контакти, активна міжкультурна комунікація та глобалізаційні процеси. З огляду на це головним завданням професійного спілкування є забезпечення ефективної співпраці фахівців у різних галузях, у тому числі в науковій і технічній. Оскільки в процесі поступу суспільства розвиток науки відбувався нерівномірно, для певних галузей знань можна більш-менш точно визначити час зародження і становлення їхніх термінологій.

Формування галузевих термінологій у південних слов'ян розпочалося досить давно. Як приклад можна навести літературний твір хорватського поета П. Хекторовича «Риболовля і риболовні заклинання» («Ribanje i ribarsko prigovaranje», 1568), у якому задіяно кілька спеціальних назв, пов'язаних з рибальством. Зародження словенської спеціальної термінології науковці датують другою половиною XVI ст. У часовому вимірі цей процес збігається з формуванням словенської літературної норми та появою окремих функціональних стилів¹, зокрема перших термінів — протестантських християнських назв. Утворення латинських, німецьких і словенських шкіл зумовило появу деяких освітніх термінів. У XVII ст. з'являється правнича та управлінська термінологія, у XVIII ст. відбувається становлення сільськогосподарської, медичної, математичної термінології, а в XIX ст. утверджується мовознавча термінологія.

¹ *Legan Ravnika A. Razvoj slovenskega strokovnega izrazja.* — <http://philologicalstudies.org/dokumenti/2008/vol2/2/4.pdf>; <https://books.google.com.ua/book?id=b88oFgxly2gC&pg=PA47&lpg=PA47&dq=Andreja+Legan+Ravnika>.

Саме в XIX ст. у південних слов'ян починається системна робота зі створення галузевих термінологій, і вже на початок XX ст. сформувалося поняття наукового терміна як слова, що має спеціальне, чітко визначене в певній науковій галузі значення. Наприклад, хорватські терміни різних галузей, такі як *brojka, brzojav, cjenik, dalekozor, domovnica, glazba, gradilište, izlika, jedrenjak, kisik, obujam, podatci, predodžba, prirodoslovni, ratarstvo, skladba, spolnost, sredstvo, školstvo, tlakomjer, toplomjer, vodovod, zdravstvo, zračenje, zvjezdarnica* та ін., мовці доволі часто використовують у повсякденному мовленні. Зазвичай вони не замислюються над тим, як і коли зазначені одиниці стали невід'ємною частиною не лише хорватської термінології, а й взагалі хорватської мови, тобто складниками так званої мовної звички, властивої їхньому мовному середовищу. Наведені мовні одиниці не є такими давніми, як це може видатися на перший погляд. У XIX ст. їх створив (хорвати влучно використовують щодо цього слово *skovao* «скував») хорватський лексикограф, мовознавець, публіцист і природознавець Б. Шулек — учасник хорватського національного відродження Ілліризму, відомий просвітник XIX ст.² У передмові до першого тому «Німецько-хорватського словника» («Njemačko-hrvatski rječnik», 1853) він сформулював підходи, якими керувався при створенні нових термінологічних одиниць різних галузей знань³. Серед запозичень зі слов'янських мов найбільше використано богемізмів, чимало яких завдяки термінотворчій праці Б. Шулека і сьогодні вживається в писемному та усному мовленні: *dojam, dostatan, drevan, gorljiv, krajolik, odraz, okolnost, prednost, prirodopis, stanovište, uloga, zbirka, zemljovid*. Трапляються також росіянізми, запозичені за посередництва інших мов, наприклад: *basna, čin, činovnik, izvješće, nacrt, pobornik, poslovice, savjet, strast, suprug(a), ushićenje, uvažiti, zadaća, zanimljiv*. Разом з тим не всі термінологічні утворення вченого фіксуються в наші дні, деякі з термінів стали загальноновживаними, наприклад такі назви хімічних елементів, як *dušik, kisik, ugljik i vodik*. Так, вийшли з ужитку назви *glinik* для алюмінію (сучас. *aluminij*), *smrdik* для бром (сучас. *brom*), *solik* для хлору (сучас. *klor*), *svjetlik* для фосфору (сучас. *fosfor*). Не використовуються вже термін *lučba* (у Б. Шулека — хімія; тепер — *kemija*), а також слова, якими позначено агрегатні стани речовин: *krutci* для твердих субстанцій (тепер — *krutine*), *tiječi* для рідин (тепер — *tekućine*) і *uzdušine* для газів (тепер — *plinovi*). У пошуку питомих одиниць Б. Шулек калькував головню німецькі слова. Так виникли загальновідомі *časopis* (від нім.

² У квітні 2016 р. виповнилося 200 років з дня народження Б. Шулека., який, будучи словаком за походженням, зробив чималий внесок у хорватське мовознавство. Учений спричинився до формування ботанічної, фізичної, хімічної, музичної, лісогосподарської наукової термінології. Своїми працями «Природознавство для реальних гімназій», «Хімія для кожного, Чи популярна хімія», «Виникнення музики та її природа», «Користь від догляду за лісами в триєдиному королівстві» та ін. він сприяв популяризації наукового знання.

³ «Гадаю, що ми зробимо краще, якщо вживатимемо насамперед наше слово, навіть якщо воно не є найкращим, аніж посіємо в мові силу чужорідного насіння. Якщо питоме слово невідповідне, воно дуже швидко зникне, бо мало не кожен мовець відразу відчує, що воно непридатне для використання. Важче викоринити чуже, якщо воно вкоренилося в мові. Нехай не думають, що я сам створював слова, я відшукував їх у сучасних книжках та словниках; я сам уважно перевіряв їх, розпитував друзів, чи існує в народі те чи інше слово, якого я потребував. І якщо звіди не надходило допомоги, я звертався до інших слов'янських мов, де таку підтримку завжди міг отримати» (див.: *Gostil I. Bogoslav Šulek. — Zagreb, 1996. — S. 72–74*).

Zeitschrift), *glasnogovornik* (від нім. Lautsprecher), *kolodvor* (від нім. Bahnhof) та ін. Хорвати завдячують ученому і своєю військовою термінологією⁴, над створенням якої для потреб реформованого хорватського війська він працював протягом 1870–1874 рр., керуючись при цьому хорватською мовною традицією та прийнятою на той час офіційною угорською термінологією. Саме Б. Шулек створив військовий статут того часу та збірник указів, використавши при цьому, крім наявних, низку власних військових термінів, більшість з яких уживається і сьогодні⁵, напр.: *bitnica*, *bojnik*, *častnik*, *desetnik*, *domobran*, *domobranstvo*, *nabojnjača*, *postrojba*, *satnik*, *satnija*, *službovnik*, *stegovnik*.

На відміну від хорватської ситуації, пов'язаної з нормуванням мови, коли процес створення термінології відбувався планово, у сербському середовищі він проходив стихійно, хоча здебільшого мав поступовий і спонтанний характер⁶. На потребу сербів у сформованій термінології та термінологічному словнику ще 1804 р. вказував П. Соларич у своєму «Ключику...» («Кључић у моје землеописаније»). Разом з тим передмова до виданого 1854 р. підручника А. Васоевича «Землѡписаніє старога свѣта по Анвилу и Гютрѣ» засвідчує, що до середини XIX ст. ситуація з термінологічною роботою в країні майже не змінилася⁷. Початок становлення термінології в Сербії науковці пов'язують з діяльністю Товариства сербської словесності (Друштво српске словесности, 1841–1863), члени якого першими почали роботу над сербською термінологією. Їхній теоретичний і практичний внесок у її формування полягав передусім у розробці певної концепції термінологічної діяльності в країні: 1) усунення термінів на основі грецької і латинської мов, їх калькування чи створення відповідних нових назв; 2) позитивне ставлення до російської/слов'янської лексичної спадщини. Хоча члени товариства чітко висловлювалися проти використання інтернаціональної лексики, слов'янізми вони розглядали як частину спільної культурної спадщини, тож ставлення до них з огляду на це мало бути кардинально іншим, ніж до інтер-

⁴ Принагідно зазначимо, що роботу над військовою термінологією попередньо було розпочато в хорватській частині словника «Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe» (Beč, 1853). Її хорватський упорядник був досить добре ознайомлений з хорватською термінологічною традицією. Підтвердження цього — низка давніших військових термінів, які вже були наявні в зазначеному словнику: *časnik*, *satnik*, *prisega*, *zakletva*, *oružje*, *boj* тощо (Mamić M. Hrvatsko vojno nazivlje u rječniku Juridisch-politische Terminologie // Jezik. — 2007. — Br. 54. — S. 55–60).

⁵ Сучасники критикували Б. Шулека за пуристичний підхід до формування термінології, презирливо називаючи його терміни «шулекізмами». Це певною мірою можна пояснити науковою аргументацією вченого, спрямованою на спростування поширеної в той час безпідставної концепції В. Караджича щодо літературної спадщини хорватів, писаної штокавським діалектом, як сербської. Незважаючи на те, що Б. Шулек помер за 40 років до утворення Незалежної держави Хорватія, у СФРЮ його військові терміни називали «ендехівськими» та забороняли їх використання, хоча вчений лише продовжив той шлях розвитку, який було обрано хорватської мовою ще наприкінці XVII та у XVIII ст. завдяки діяльності П. Р. Вітезовича, І. Белостенеца, А. Ямбрешича (див.: *Gostl I. Op. cit.* — S. 99–100).

⁶ *Ивић П.* Развој терминологије у језику средњовековних Срба // Глас Српски Академије наука и уметности. СССХХV : Одељења језика и књижевности. — Београд, 1980. — Књ. 11. — С. 63–70; *Ивић П.* Српски народ и његов језик. — Сремски Карловци ; Нови Сад, 2001. — С. 209.

⁷ *Бјелаковић И. Г.* Терминологија код Срба у 18. и 19. веку (математичка географија и картографија). — Нови Сад, 2017. — С. 22.

націоналізмів⁸. На думку сербських дослідників, у становленні сербської термінології в другій половині XIX ст. неocenенною є заслуга Лази Костица. Передусім треба відзначити його нововведення в юриспруденції. Як відомо, правнича термінологія на досліджуваних нами теренах належить до тих галузевих назв, які насамперед почали формуватися в країнах, що перебували у складі Австро-Угорської імперії⁹. Дослідник А. Міланович звернув увагу на два аспекти в поглядах Л. Костица щодо сербської правничої термінології. Перший стосується його теоретичних поглядів, викладених у коментарях до власних перекладів спеціальної юридичної літератури з німецької мови на сербську. Другий аспект пов'язаний з його новотворами в цій галузі, які вдало заповнювали лакуну в термінологічній системі сербської мови¹⁰. І хоча подальший розвиток сербської термінології відбувався шляхом запозичення дедалі більшої кількості інтернаціоналізмів на грецькій і латинській основах, здобутки сербських термінотворців були безсумнівними, оскільки до кінця 70-х років XIX ст. в сербській мові їм вдалося усунути варіації фонетичних і морфологічних форм, створити і стабілізувати основний кістяк термінології¹¹.

Новації в державному управлінні Австро-Угорщини після введення конституції (1849) забезпечили сприятливі умови для розвитку мов національних меншин у тих південнослов'янських країнах, які перебували під її владою. Усі мови в державі стали рівноправними, що сприяло і розвитку словенської мови. Зміни охопили такі галузеві термінології, як адміністративна, правнича, військова, з'явилися підручники, довідники з цих та інших галузей знань. З появою словника юридично-політичної термінології¹² активізувалося формування правничої термінології, серед творців якої були Я. Бабнік («Nemško-slovenska pravna terminologija», 1894; «Sledovi slovenskega prava», 1883), Х. Тум, Ф. Горшич («Prvo leto našega pravosodstva». — Kamnik, 1920; «Socialna zaščita dece in mladine», 1921). Термінологічна комісія, яка працювала над перекладом кодексу державних законів на словенських землях, керуючись теоретичними засадами щодо формування спеціальних назв, спиралася на лінгвістичні напрацювання Ф. Міклошича, Ф. Левстіка, А. Янежича. За сприятливої політичної ситуації, яка спричинилася до зміцнення національної самосвідомості словенців, комісії вдалося створити відповідне підґрунтя для розроблення військової термінології, що було здійснено А. Комелом, переважно для піхотних частин (усього він ви-

⁸ П. Івич стверджує, що хоч основу Товариства становили люди, які здебільшого були прихильні до ідей В. Караджича, проте вони були неготові прийняти народну мову і відмовитися від попередньої «слов'янської» спадщини (*Ивић П. Српски народ и његов језик...* — С. 165). Це цілком закономірно, оскільки, як зазначає М. І. Толстой, у передвуківський період вона розвивалася на тлі народної лексики, яка служила номінацією всіх нейтральних та неспеціальних понять, предметів і дій. Він підкреслює, що великий вплив на формування сербської термінології у XVIII ст. мала «вже сформована російська природничо-наукова і філософсько-гуманітарна термінологія, яка, однак, до “високого” мовного стилю не належала» (*Толстой Н. Студије и чланци из историје српског књижевног језика.* — Београд, 2004. — С. 138).

⁹ Цьому, зокрема, сприяло видання словника: *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe.* — Beč, 1853. — 154 S.

¹⁰ *Міланович А.* Розвій терминолошке мисли у 19 веку: допринос Лазе Костића // *Словенска терминологија данас.* Књига сажетака. — Београд, 2016. — С. 32.

¹¹ *Ивић П.* Српски народ и његов језик... — С. 292–294.

¹² *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs...*

дав 19 розрахованих для війська книг). Комел не створив окремого словника своєї термінології — кожна з його призначених для війська книг містила німецько-словенський та словенсько-німецький словники, спеціальні тексти та додатки. Варто відзначити в діяльності словенських термінотворців того часу пуристичні тенденції, витоки яких сягають початку нормування словенської мови в XVI–XVII ст.¹³

Потреби болгар у сформованій науковій термінології стали особливо відчутними в другій половині XIX ст. Прототипом Академії наук у Болгарії було Болгарське літературне товариство, що утворилося наприкінці 60-х років XIX ст. у м. Браїла (сьогодні — Румунія) як громадська організація. Своїм першочерговим завданням воно вважало вдосконалення болгарської мови¹⁴, у тому числі її термінологічної підсистеми. Перші матеріали товариства стосуються суспільно-історичної термінології¹⁵, дещо пізніше, на початку XX ст., у «Журналі Болгарської академії наук» («Списание на Българската академия на науките») вже представлено публікації з різних галузей, що свідчило про значний прогрес у формуванні термінологічної системи болгарської мови. Оскільки основним напрямом дослідницької діяльності БАН у перші роки після її утворення в 1911 р. були всебічне вивчення й опис рідної держави, її історії, мови, культури, географії, флори, фауни тощо, чільне місце на сторінках згаданого видання посіли праці з геології та мінералогії, біології (флора і фауна Болгарії), палеонтології, фізики, хімії, сейсмології та сейсмографії, математики¹⁶. Представляючи досягнення цих галузей та результати наукових експедицій в різні регіони Болгарії, науковці оперували вже сформованими термінологічними системами.

Короткий огляд шляху формування лексики спеціальних галузей у деяких південнослов'янських народів створює певне уявлення про традиції, які склалися в регіоні щодо цього питання. Варто зазначити, що проблеми, які останніми роками стають предметом аналізу місцевих дослідників, дають можливість виявити шляхи вдосконалення наявних галузевих термінологій та окреслити підходи до формування нових, виходячи з власних національних традицій. Вивчення низки сучасних праць з термінологічної проблематики в південних слов'ян показало, що науковці регіону переважно працюють у двох напрямках: практичному й теоретичному. Теоретичний напрям передбачає розгляд термінології з погляду її нормування та культури мови:

¹³ Pogorelec B. Razvoj funkcionalnih zvrsti slovenskega knjižnega jezika // X. seminar slovenskega jezika, literature in kulture (dodatek). — Ljubljana, 1974. — S. 1–11; Goršič F. Purizem in pravniški jezik // Jezik in slovstvo. — 1961. — Št. 7/1. — S. 23–26, 50–53.

¹⁴ Стоянова Е. П. Деякі аспекти мовної ситуації в Болгарії у зв'язку з її вступом до Європейського Союзу // Мовознавство. — 2010. — № 6. — С. 11.

¹⁵ Наприклад, «Нови паметници за историята на Българете и на техните съседни» (№ 1. — С. 36–60; № 2. — С. 52–68), де повідомляється про документи, які знайдено в бібліотеках Італії і які відкривають очі на певні періоди історії Болгарії.

¹⁶ Бончев Г. Принос към петрографията и минералогията на Рила планина // Списание на Българската академия на науките. — 1912. — № 2. — С. 1–176; Петков Ст. Хараците на България // Там же. — 1913. — № 7. — С. 1–44; Петков Ст. Принос към дилувіалната фауна на България // Там же. — С. 115–142; Христов А. Абсорбционна способност и повърхностно напрежение на етиловия етер // Там же. — 1912. — № 5. — С. 157–177; Кънчев К. Критични изследвания върху волфрамовите и волфрамо-хромовите съединения // Там же. — 1914. — № 9. — С. 75–94; Вацов С. Градиво за сеизмографията на България // Там же. — 1912. — № 2. — С. 225–228; Попов К. Върху уравненията на Фредхолма // Там же. — 1914. — № 9. — С. 48–74.

науковці аналізують терміни з позиції їх відповідності літературній нормі. При цьому дослідження термінологічних систем відбувається головню в межах лексикології, тобто термінологія науковцями розглядається як частина загального лексичного фонду мови, а до її аналізу застосовують термінологічний апарат сучасної лексикології. Практичний напрям полягає в моделюванні термінів за властивими мовам словотвірними моделями і правилами; сюди належить і така важлива галузь, як створення термінологічних словників — термінологічна лексикографія.

У статтях та монографічних дослідженнях, присвячених термінології, здебільшого розробляються окремі підсистеми певних наукових галузей, а також професійної, культурної сфер; результати цих досліджень є значним внеском у вивчення лексичних підсистем мов, особливо їхньої термінологічної підсистеми. І хоча в деяких працях, зокрема хорватських дослідників, починає викристалізовуватися певна методологія і формується поняттєвий термінологічний апарат ¹⁷, усе ж дослідження з термінології, наприклад у Сербії, як стверджують науковці, досі тісно пов'язані з лексикологічними ¹⁸.

У комплексі досліджуваних проблем теоретичного характеру заслуговує на увагу намагання науковців увести в обіг у хорватському мовознавстві питому назву «*znanstveno nazivlje*» (*nazivlje* — «сукупність спеціальних назв») для звичного для нас в ужитку інтернаціонального терміна «термінологія». Так, наприклад, М. Міхалевич наполягає на використанні його в хорватській лінгвістиці: «Ми можемо сукупності *спеціальних назв* (*nazivlje*) і *термінології* дати таке визначення: 1) сукупність наукових і спеціальних назв; 2) сукупність назв певної галузі (наукової, спеціальної, народної, жаргону тощо), отже, для назв, які за своїм змістом необов'язково є науковими. Ці ж співвідношення спостерігаємо щодо лексем назва і термін. Це стосується співвідношення назв *назва* (*naziv*) і *термін* (*termin*)» (тут і далі курсив наш. — В. Л.). Як уважає дослідниця, «*термінологія* і *сукупність наукових і спеціальних назв* (*nazivlje*), *термін* і *назва* в ширшому значенні в ієрархічній структурі підпорядковують собі *термінологію* (*terminologiju*) чи *сукупність наукових і спеціальних назв* (*nazivlje*), *термін* і *назву* у вузчому їх значенні» ¹⁹. З огляду на наведені вище міркування щодо терміна «термінологія» дослідниця пропонує для уникнення його багатозначності вживати номінації «назва» і «сукупність назв» у їхньому вузчому значенні (наукова і спеціальна); для окреслення народних або жаргонних назв додавати до них означення «жаргонні» і «народні». Термін «термінологія» вона пропонує вживати як синонім до питомого хорватського «*nazivoslovlje*», який позначає галузь, що займається дослідженням наукових і спеціальних назв.

Таким чином, у хорватському мовознавстві питомих термін «*nazivlje*» для називання наукових і спеціальних галузей знань використовується замість назви «*terminologija*» в різних виданнях лінгвістичного характеру, енциклопедичних словниках, наукових працях, науково-популярних виданнях тощо.

¹⁷ Mihaljević M. Odnos nazivlja i standarda (leksički odnosi u nazivlju i leksički odnosi u standardnome jeziku / L. Badurina, I. Pranjković, J. Silić (ur.) // Jezični varijeteti i nacionalni identiteti: prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini. — Zagreb, 2009. — S. 276–281.

¹⁸ Јовановић В. Српска војна лексика и терминологија. — Београд, 2016. — С. 56.

¹⁹ Mihaljević M. Op. cit. — S. 278.

Серед проблем теоретичного і практичного характеру важливими є питання впорядкування галузевих термінологій та укладання термінологічних словників, у тому числі перекладних. Особливо це помітно в країнах, що вступили до ЄС. Наприклад, у Болгарії вже створено кілька галузевих термінологічних словників. Зокрема, М. Попова з Болгарської академії наук є керівником низки проектів з теоретичних і практичних проблем термінології. Проект «Теорія болгарської термінології» («Теория на българската терминология, 2007–2010») узагальнив досвід болгарської термінологічної школи за останні двадцять років. Роботу розпочато з «Правописного словника болгарської науково-технічної лексики» («Правописен речник на българската научно-техническа лексика, 1993–1997»), у якому представлені результати стандартизації та мовного нормування термінів, терміоелементів і термінологічної лексики загалом за допомогою словникового опису їхніх правописних типів. За ці роки видано «Термінологічний словник суспільних наук» («Терминологичен речник по обществено-политически науки, 2007–2009»), до якого ввійшли терміни з мовознавства, літературознавства, історії, філософії, логіки, психології, «Термінологічний словник природничих наук» («Терминологичен речник по природни науки, 2005–2007»), у якому вміщено терміни з астрономії, біології, фізики, фізичної географії, хімії тощо.

Використання новітніх комп'ютерних технологій Інститутом словенської мови ім. Ф. Рамовша уможливило надання користувачам термінологічних словників через інтернет. Щороку портал Фран (Fran) поповнюється новими словниками²⁰. Сьогодні на ньому представлено словники з фармацевтичної, геологічної, ботанічної, географічної термінологій, з автоматики тощо. У 2013 р. у Словенії почав працювати сайт секції термінологічних словників, який містить додаткову інформацію про теорію терміна і термінологію, а також про поточні проекти секції. Нині там розміщено одинадцять термінологічних словників, ще два анонсовані²¹.

Сучасні лексикографічні комп'ютерні технології використовує хорватський термінологічний портал і база хорватської спеціальної термінології під назвою «Струна» («Struna»), які функціонують з 2008 р. На пропозицію Ради з нормування хорватської стандартної мови розпочато проект зі створення хорватської термінології, який фінансово підтримує Хорватський науковий фонд. З 2008 р. фонд двічі на рік оголошує конкурс щодо фінансової підтримки проектів з розроблення термінології спеціальних галузей. Національний координатор проекту — Інститут хорватської мови та мовознавства — надає наукову підтримку ухваленим проектам. Розбудова хорватської спеціальної термінології є активною формою термінологічного планування в Хорватії. У проекті «Струна» співпрацюють два відділи Інституту хорватської мови та мовознавства — загальної, порівняльної і комп'ютерної лінгвістики та хорватської стандартної мови, які відповідають за термінологічну і мовну фаховість проекту. До компетенції його учасників входять відбір назв та дотримання точності даних з різних наукових і професійних галузей. Наразі в проекті представлено спеціальні термінології тринадцяти галузей, десять з яких уже впорядковано (суднобудування, фізика, будівництво, картографія, геоінформатика, хімія, корозія, стоматологія, авіація). З

²⁰ <http://www.fran.si/>.

²¹ *Jemec Tomazin M.* Terminologišče in fran — dve mesti za dve vrsti uporabnikov // Словенська термінологія данас... — С. 96.

2012 р., користувачі можуть послуговуватися також термінологією зі сфери правових відносин у ЄС.

Практичний напрям роботи південнослов'янських термінологів пов'язаний з аналізом деяких специфічних сфер і галузей, які з огляду на певні особливості економічної, культурної, релігійної ситуації в країнах є для них особливо важливими. Зокрема, у Хорватії науковці розробляють термінологію туристичної галузі як важливого складника економіки південнослов'янського регіону. Так, 2001 р. вийшов друком «Словник туристичних назв» («Rječnik turizma») енциклопедичного характеру, укладений Б. Вуковичем і Н. Чавлек, у якому використано в нормовані сучасні галузеві назви. У другій його частині представлено двомовні словники туристичних назв: англійсько-хорватський та німецько-хорватський.

Болгарська дослідниця Н. Боянова здійснила порівняльний аналіз російської та болгарської термінології туризму. Цінним у праці науковця є і виклад певних теоретичних проблем, що стосуються терміна і термінології, спостереження над джерелами та способами формування термінів тощо, але найважливішими є її пропозиції й практичні напрацювання щодо укладання російсько-болгарського словника з цієї галузі ²².

Контрастивному дослідженню термінів у сфері культури присвячена праця македонської лінгвістки Я. Стрезовської «Термінологія та культурні відмінності — контрастивне дослідження реалій у німецькій і македонській мовах», матеріал якого корисний для перекладачів, особливо для тих, хто працює в туристичній галузі. За висновком дослідниці, точний переклад подекуди характеризує незначний відтінок дійсності, не властивий мові-реципієнту. Використання неточної назви створює викривлену картину реальності, що може призвести до непорозуміння між представниками обох культур, тому важливо працювати над пошуком відповідних назв, адекватних реаліям в обох мовах ²³.

Дослідники вивчають також механізми розмивання меж поля ісламських термінів. Так, на думку Д. Шипки, не можна категорично стверджувати, що існує абсолютна дефініція ісламських термінів. У різних студіях соціокогнітивної термінологічної школи стверджується, що введення термінології до конкретного (мусульманського) суспільного середовища впливає на критерії відмежування ісламських термінів від загальноновживаних слів, а отже, і на критерії включення їх до «Словника боснійських ісламських термінів», укладеного цим дослідником у співавторстві ²⁴. Такі критерії дали можливість авторам цієї праці дібрати відповідні терміни з різних джерел — від Корану до корпусу лексики, який зазнав подальшої фільтрації введенням до нього позитивних і негативних реєстрів (реєстрів з інформацією, яку назву вважати терміном, а яку — ні), багатоступеневої верифікації, необхідної у випадках, коли термін за графічною формою збігається із загальноновживаним словом, наприклад: *учити, проучити, намаз* ²⁵.

²² www.unwe.bg/.../Research%20Papers_vol1_2013_No5_N%...

²³ Стрезовска Ј Терминологијата и културните разлики — контрастивно истражување на реалиите во германскиот и македонскиот јазик // Словенска терминологија данас... — С. 50–51.

²⁴ Šipka D., Ćeman Samahudin I. Dictionary of Bosnian Islamic Terms. — S. I., 2013. — 109 s.

²⁵ Шипка Д. Двојезична терминографија исламских термина // Словенска терминологија данас... — 2016. — С. 40.

Традиційно південнослов'янські термінологи приділяють увагу таким галузям, як медицина ²⁶, військова справа ²⁷, юриспруденція ²⁸, менеджмент ²⁹, педагогіка ³⁰, електротехніка ³¹.

З-поміж монографічних праць варто виділити дослідження словенських лінгвістів М. Ємец-Томазін «Словенська юридична термінологія. Від початків у 19 ст. до сьогодні» та М. Жагар-Карер «Термінологія між словником і текстом. Аналіз електротехнічної термінології». Зокрема, у монографії М. Ємец-Томазін розвиток правничої термінології представлено з погляду зміни перекладацьких концепцій і відтворення спеціальних назв з античних часів до сучасності, а також вказано на її важливу роль у реалізації функцій словенської мови як однієї з робочих мов у ЄС ³². М. Жагар-Карер розглядає електротехнічну термінологію на загальному термінологічному тлі. У першій частині праці висвітлюються принципи подавання електротехнічних термінів у тлумачних, термінологічних словниках, енциклопедіях та ін., що дає можливість порівняти їх дефініції в різних джерелах; у другій частині досліджується електротехнічна термінологія на матеріалі спеціальних текстів з цієї галузі. Типи текстів згруповано відповідно до ситуації спілкування. Електротехнічні тексти поділено на наукові, професійні, загальноосвітні, спеціальні дидактичні, дидактично-практичні, спеціальні практичні, що з погляду вживання терміна в різних ситуаціях створює можливості для встановлення нових зв'язків між терміном і поняттям ³³.

У дослідженнях південнослов'янських термінологів важливе місце відведено впливу англійської мови на галузеві термінології. Про актуальність даної проблеми свідчить той факт, що вона стала предметом розгляду на міжнародній конференції в Любляні 2003 р. «Термінологія в часи глобалізації» та на останній термінологічній конференції в Белграді 2016 р., на яких учені намагалися випрацювати спільні заходи протидії глобалізаційним впливам ³⁴. Закономірно, що ця проблема є предметом дослідження і в дисертаційних роботах південнослов'янських лінгвістів, зокрема сербського вченого М. Ташича ³⁵.

²⁶ Grubić Kezele T. Hrvatsko nazivlje u medicini. — https://bib.irb.hr/datoteka/791407.Grubi-Kezele_finalni.pdf.

²⁷ Јовановић В. О. cit; Mamić M. Op. cit. — S. 55–60.

²⁸ Drinčić G. Prevođenje stručnih tekstova iz oblasti prava: komponentna analiza kao prevodilački postupak // Lingua Montenegrina. — Cetinje, 2010. — God. 3. Br. 6. — S. 95–105 (У праці йдеться про спеціальний переклад з англійської мови на нещодавно визнану офіційною чорногорську мову); Jemec Tomazin M. Slovenska pravna terminologija. Od začetkov v 19. stoletju do danes. — Ljubljana, 2010. — 258 s.

²⁹ Mamić Г.Д. Прилог развоју модела стандардизације терминологије мењационата у организацији. — Београд, 2012. — 286 с.

³⁰ Поткоњак Н.М. Чувајмо и поштујмо српску педагошку терминологију. — <http://www.sao.org.rs/documents/REFERAT.pdf>.

³¹ Žagar Karer M. Terminologija med slovarjem in besedilom. Analiza elektrotehniške terminologije. — Ljubljana, 2011. — 256 s.

³² Jemec Tomazin M. Op. cit.

³³ Žagar Karer M. Op. cit.

³⁴ Див., зокрема: Bokal Lj. Znamenja angleščine kot globalnega jezika v slovenščini, še posebej s stališča terminologije // Terminologija v času globalizacije. — Ljubljana, 2004. — S. 45–55; Hudeček L. Anglizmi u hrvatskome nazivlju // Slovenska terminologija danas... — С. 30.

³⁵ Tasić M. Uticaj engleskog jezika na stručnu mašinsku terminologiju // Komunikacija i kultura online. — 2010. — God. 1. Br. 1. — С. 162–182. Не останне

У контексті цього питання варто розглянути ще одну важливу спеціальну галузь термінології — комп'ютерну, особливе місце якої серед інших галузевих термінологій південнослов'янських мов також зумовлено світовою глобалізацією, інтенсивними міжнародними зв'язками і зростанням впливу англійської мови як зачинателя номінації у сфері комп'ютерних технологій.

Відомо, що мова комп'ютерної галузі більше, ніж інші галузеві термінології, зазнає впливу жаргону, а провідна роль у фаховій комунікації працівників цієї галузі належить англіцизмам. З огляду на це заслуговує на увагу спроба хорватських дослідників розв'язати низку теоретичних проблем, пов'язаних зі співвідношенням термінології і стандарту (стандартизованої мови). Йдеться передусім про вплив жаргону на цю сферу, через що виникають проблеми з нормуванням термінології, труднощі в порівняльному аналізі лексичних відношень у термінології та в стандартизованій мові в цілому.

Досліджуючи такі жаргонні одиниці, як *kompjuter*, *komp*, *kanta* (računalo³⁶), *forvardirati* (prosljedniti), *daunloudati* / *daulondovati* / *daulondirati* (prezuzeti), *bug* / *bubica* (pogreška), *štakor* (miš), *mejlati* / *emajlirati* (poslati e-poruku), *šerati* (dijeliti) та ін., й описуючи нормування в науковій термінології, хорватські лінгвісти М. Міхалевич та А. Халоня зазначають, що порівняно зі стандартизованою комп'ютерною термінологією жаргонові не властиві процеси нормування, оскільки назви в ньому виникають спонтанно. У своїй праці «Від комп'ютерного жаргону до комп'ютерної термінології»³⁷ як фактичний матеріал вони використали значний мовний корпус, що охоплює всі друковані або доступні для користувачів в інтернеті словники, а також матеріали з різних інтернет-сторінок, форумів, блогів, суспільних мереж. Науковці не оминули увагою пропозицій щодо комп'ютерних назв, які надходили від студентів, хакерів, фахівців-інформатиків. Дослідники наголошують, що значною проблемою у створенні та нормуванні хорватської комп'ютерної термінології є нерозуміння користувачами межі між комп'ютерним жаргоном, який використовується фахівцями в щоденній практиці, і комп'ютерною термінологією як частиною хорватського стандарту. М. Міхалевич та А. Халоня вказують на традиційні для місцевих термінологічних досліджень проблеми — комп'ютерний жаргон в англійській і хорватській мовах, а також розглядають способи творення хорватської комп'ютерної термінології (запозичення англійських назв, інтернаціоналізми, термінологізація, ретермінологізація, питомі утворення, яким, на їхню думку, належить першість у хорватському стандарті³⁸) та підходи до її нормування і включення в стандартизовану хорватську мову. Автори уклали порівняльний

місце в працях південнослов'янських термінологів, зокрема сербських, займає розгляд галузевих термінологій інших мов, наприклад арабської (див.: *Dorđević D. M. Sportska terminologija u standardnom arapskom jeziku*. — <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/4096>; *Šoštarić A. I. Muzička terminologija u arapskom jeziku*. — <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/4101>).

³⁶ Наведені в дужках назви належать до стандартизованої мови і відповідно можуть уживатися в різних її функціональних стилях.

³⁷ *Halonja A., Mihaljević M. Od računalnoga žargona do računalnoga nazivlja*. — Zagreb, 2012. — 229 s.

³⁸ Порівняймо висловлення щодо української термінології І. Огієнка: «Виявлялося... що наша мова дуже гнучка і зовсім придатна для творення термінологічних назов» (Цит. за: *Куньч З. Й. Українська риторична термінологія: історія і сучасність*. — Л., 2006. — С. 200).

словник комп'ютерного жаргону та пропонування для вживання стандартизованих назв.

Подібною за тематикою дослідження є праця болгарського термінолога Л. Кирова «Еволюція болгарської комп'ютерної термінології і комп'ютерний жаргон», присвячена динаміці розвитку комп'ютерного професіолекту та обґрунтуванню необхідності досліджень у цій галузі³⁹. Наголошуючи на необхідності впливу мовознавців на нормування комп'ютерної термінології та комп'ютерний жаргон, Л. Кирова особливу увагу звертає на зміни у сфері запозичень: від латинізмів на початковому етапі до англіцизмів в останні роки. Пристосування запозичень до системи болгарської мови свідчить про подальший її розвиток і дієвість мовних процесів на різних її рівнях.

Зазначена проблема певною мірою порушується в статті чорногорського лінгвіста І. Івановича, присвяченій проблемам використання мовних корпусів і комп'ютерних технологій у традиційних лінгвістичних дослідженнях, які починають утверджуватися в Чорногорії⁴⁰. Розвідка опублікована чорногорською мовою з використанням чорногорської комп'ютерної термінології.

Отже, термінологічні дослідження в південнослов'янських країнах з кожним роком набувають дедалі більшої ваги. На часі також питання вдосконалення наукового стилю, який у різних південнослов'янських мовах розвивався нерівномірно, не просто відбувалося його становлення.

Для стандартизації наукової і фахової термінології, а також для забезпечення взаєморозуміння між фахівцями, безсумнівно, важливим є утвердження однозначної термінології в документації, літературі, інформаційних носіях. Термінологи Хорватії й Болгарії намагаються встановити оптимальне співвідношення стандартизованої термінології та професійного жаргону в певній галузі. Необхідною умовою успішного завершення уніфікації термінології в міжнародному плані є попереднє впорядкування національної термінології в певній галузі науки або техніки, яке активно відбувається в Хорватії, Словенії, Болгарії.

Для поліпшення фахового опрацювання термінів, передусім лексикографічного, лінгвісти разом з фахівцями різних галузей знань працюють над створенням єдиної концепції укладання спеціальних словників. Важливою є роль наукових координаторів цих проєктів: Інституту хорватської мови та мовознавства, Інституту словенської мови ім. Фране Рамовша, Болгарської Академії наук. Їхні слушні пропозиції щодо створення термінографічних праць, установлення контактів з міжнародними термінологічними центрами, безсумнівно, сприяють виробленню чіткішої та ефективнішої стратегії мовної політики відповідно до нових потреб часу, що пришвидшує процеси нормалізації різних галузевих термінологій, відновлення їхньої автентичності при фіксації та у функціонуванні.

У перспективі плануємо розглянути проблеми нормування та гармонізації національних галузевих термінологій в умовах активної взаємодії різномовних термінологічних систем.

(Львів)

³⁹ Кирова Л. Еволюцията на българската компютърна терминология и компютърен жаргон. — <<http://www.liternet.bg/publish3/lkirova/gamers.htm>>; Кирова Л. Билингвизъм и диграфия в речта на българските геймъри // Там же.

⁴⁰ Ivanović I. Korpusna i računarska lingvistika kroz crnogorski jezik // Lingua Montenegrina. — Podgorica, 2011. — God. 4/1. Br. 7. — S. 128–137.

L. P. VASYLYEVA

**TERMINOLOGICAL STUDIES IN SOUTH SLAVIC COUNTRIES:
TRENDS AND PROSPECTS**

The article focuses on the earliest lexicon formation of special fields in some South Slavic countries; the urgent directions of the South Slavic terminologists' work were outlined. Certain challenges which are essential for the language formation in new fields of knowledge as well as the improvement of already existing ones were identified taking into account the historical traditions concerning this particular issue. The two directions of the scientists' work in the region were investigated: practical and theoretical. Special attention was paid to the special terminological lexicography, which constitutes the practical domain of scientific studies and plays an important role in the sphere of South Slavic terminologists' interests.

Keywords: South Slavic countries, terminology, professional field, computer terminology, terminological dictionaries, globalization.

«УКРАЇНСЬКІСТЬ» VS. «СУРЖИК»: УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА У СПРИЙНЯТТІ НОСІЇВ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ЗМІШАНОГО МОВЛЕННЯ

У статті¹ розглянуто взаємозв'язок між мовними кодами в контексті користування українсько-російським змішаним мовленням і ставленням до культури жителів Центральної України. На основі даних інтерв'ю та масштабного опитування з'ясовано, як респонденти розуміють поняття «культура», чи вважають вони українську культуру окремим феноменом та як ці сприйняття пов'язані з їхніми мовними переважними використанням «чистих» ідіомів (української / російської) чи українсько-російського змішаного мовлення.

Ключові слова: українсько-російське змішане мовлення, «суржик», українська культура, ставлення до культури.

1. Вступ. Українсько-російське змішане мовлення (УРЗМ), яке в широкій мовній практиці називають «суржи́ком», як і його білоруський аналог — «трася́нка», або білорусько-російське змішане мовлення (БРЗМ), часто зазнає суспільного осуду, насамперед з боку національних еліт, а його носіїв зневажливо називають маргіналами, вказуючи на їхній низький рівень культури. Українські лінгвісти (і не лише вони) нерідко висловлюються на підтримку того, що суржик є безумовним маркером низького рівня культури його носіїв. Так, письменниця, культуролог і філолог О. Пахльовська стверджує: «<...>суржик не може бути носієм жодних культурних контекстів <...>. Ця глибоко ушкоджена російська мова звужує параметри світу, спрощує їх, зводить до потреб дешевих ідеологічних спекуляцій»². Культуролог Р. Кісь визначає носіїв змішаної мови як етномаргіналів, «осіб, які стоять на межі двох етнокультурних (лінгвокультурних) світів і не є органічно інтегрованими в жоден із них»³. Його думку поділяє й лінгвіст Т. Федорчук, яка в цьому контексті говорить про «явище напівмовності»⁴, або суржику,

¹ Ця стаття — суттєво розширений і доповнений варіант доповіді для XVI Міжнародного конгресу славістів у Белграді (20–27. 08. 2018).

² Пахльовська О. Мова влади і влада мови в пострадянському Задзеркаллі // Той, хто відродив Могилянку : Зб. до 60-ліття В'ячеслава Брюховецького.— К., 2007.— С. 323–324.

³ Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність: від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму.— Л., 2002.— С. 33–34.

⁴ Варто зазначити, що термін «напівмовність», уперше використаний шведським дослідником Хансегардом (*Hansegård N. E. Tvåspråkighet eller halvpråkighet? [Bilingualism or semilingualism?]. — Stockholm, 1968. — Aldus series 253*) з посиланням на Л. Блумфілда, нерідко піддавався критиці з боку лінгвістів (див., зокрема: *Martin-Jones M., Romaine S. Semilingualism: A half-baked theory of communicative competence // Applied Linguistics 7:1.— 1986.— P. 26–38*) у зв'язку з його недостат-

коли індивід, недостатньо засвоївши одну мову, заповнює прогалини фактами іншої мови»⁵. Зв'язок між «українсько-російським мовним гібридом, або напівмовою» і «напівкультурністю, що формує індивідів з послабленою або роздвоєною етнічною свідомістю», підкреслює з використанням багатьох прикладів Л. Масенко⁶. Аналогічної стигматизації зазнає і трясанка в білоруському мовознавстві та інших галузях⁷.

Оцінність суджень такого роду очевидна, але автори процитованих праць (як і десятків інших) і не мали наміру аналізувати ставлення до мови (англ. language attitudes) жителів Центральної України⁸. Проблемою є також і термінологічні невідповідності: через використання загальномовної лексики «суржик» у термінологічному значенні в різних працях під цим терміном розуміють широкий спектр різноманітних понять — від так званої креолізованої мови (хоча про креолізацію тут, звичайно ж, не йдеться⁹) малоосвічених людей, що не володіють жодною з літературних мов, до стилізованого використання змішаної мови в художній літературі.

У певному розумінні УРЗМ можна розглядати як одне з багатьох явищ койнеїзації автохтонних варіантів (територіальних діалектів) і домінуючих літературних мов, як це відбувалося в багатьох європейських країнах в умовах індустріалізації та урбанізації і подальшої міграції з сільської місцевості в міста. Суттєвою відмінністю української (і так само білоруської) ситуації є те, що тут ідеться не про контакт мови-«даху» і автохтонних діалектів, а двох мов, одна з яких (російська) перебуває в домінантній позиції¹⁰.

У цій статті ми розглядаємо УРЗМ¹¹ як змішане мовлення, що складається з українських і російських, а також спільних і гібридних морфем та словоформ, поєднаних між собою в межах одного висловлення, — незалежно від причини використання і мети, яку при цьому ставить перед собою мовець: обмеженість мовних засобів унаслідок браку освіти, підлаштовування під співрозмовника, демонстрація належності до певного мовного узусу, стилістичне маркування висловлень і т. д.

Дослідження проводилося на матеріалах наукового проекту, присвяченого УРЗМ: «Варіативність і стабільність у змішаному субстандарті в широкому і стабільному в часі мовному контакті: українсько-російська змішана мова в Україні»¹². Цей проект охоплює не всю територію України, а лише

ною змістовністю і відсутністю чіткої дефініції. Традиційно це поняття пов'язане з вивченням мовних навичок етнічних меншин і соціолінгвістичних наслідків їхньої політичної маргіналізації й використовується найчастіше з метою стигматизації.

⁵ Федорчук Т. Культурна ідентифікація білінгвів // Наук. зап. НаУКМА. Філол. науки. — 2004. — № 34. — С. 9.

⁶ Масенко Л. Суржик: між мовою і языком. — К., 2011. — С. 122.

⁷ Див.: Хентшель Г. Одиннадцать вопросов и ответов по поводу белорусской «трясани» // Рус. яз. в науч. освещении. — 2017. — № 1 (33). — С. 210–251.

⁸ Див.: Хентшель Г., Целлер Я. П. Мови і коди в центральних регіонах України: думки та атитюди // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2017. — № 1. — С. 103–127.

⁹ Пор.: Хентшель Г. Зазнач. праця. — С. 210–251.

¹⁰ Там же.

¹¹ Ми використовуватимемо в тексті виключно термін «УРЗМ», уникаючи слова «суржик» як багатозначного і насиченого негативними конотаціями (його використання, однак, можливе в цитатах).

¹² Проект був підтриманий Фондом Ф. Тіссена (Fritz-Thyssen-Stiftung) і очолений мовознавцем Г. Гентшелем (Ольденбурзький університет, Німеччина). Партнер-

центральный її регіон як традиційний ареал поширення УРЗМ. У червні / липні 2014 р. у цьому ареалі було проведено закриті опитування 1400 респондентів з 56 міст, виключаючи три міста-мільйонники — Київ, Харків і Дніпропетровськ (тепер Дніпро). З цих 1400 респондентів 1343 вказали, що є українцями за національністю. Подальші дані стосуються виключно цих респондентів української національності. На основі використання респондентами трьох мовних кодів (український, російський, змішаний) було виділено 5 ареалів (тут і далі називаємо обласні центри у значенні відповідних областей): (А) — Хмельницький, Вінниця, Черкаси; (В) — Київ, Чернігів, Полтава; (С) — Житомир, Кропивницький, у всіх трьох українська мова переважає над УРЗМ і російською мовою; (D) — Суми, Дніпро: УРЗМ преважує над українською і російською; (Е) — Харків: російська домінує над УРЗМ і українською ¹³.

Емпіричною основою аналізу став матеріал масштабного опитування і 136 так званих відкритих глибинних інтерв'ю, зокрема блок питань, що стосуються сприйняття культури (в широкому розумінні).

2. Інтерпретація респондентами поняття «українська культура».

Дослідники, які говорять про носіїв суржику як про людей з низьким культурним рівнем або ж «етномаргіналів», тобто таких, котрі не належать повною мірою ні до однієї, ні до іншої культури, зазвичай не уточнюють, що вони в цьому контексті розуміють під «культурою» і яким, на їхню думку, має бути «еталонний» рівень культури одномовної людини відповідного віку, освіти, соціального статусу і т. д.

Варто зазначити, що серед респондентів, які так чи інакше використовують УРЗМ, є люди з вищою і середньою спеціальною освітою, а також особи, професійно пов'язані з культурою (педагоги, працівники закладів культури) (див. табл. 1). Цікавим у цьому плані є порівняння рівня освіти респондентів, які вказали часте використання УРЗМ у своїй мовній практиці, і тих, хто рідко використовує змішану мову

Таблиця 1

Рівень освіти респондентів	УРЗМ ¹⁴ , n=679 %	не-УРЗМ, n=721 %
Вища	18,4	24,1
Неповна вища	2,9	3,6
Неповна середня (8–9 класів або менше)	3,5	1,8
Професійно-технічна (ПТУ)	7,8	4,6
Середня загальна (10–11 класів)	27,2	29,4
Середня спеціальна (коледж, технікум)	39,9	36,6

рами в Україні виступили київські колеги О. Тараненко (лінгвістика) і М. Чурилов (соціологія).

¹³ Hentschel G., Taranenko O. Die Sprachenlandschaft der zentralen Ukraine: Ukrainisch, Russisch, 'Suržyk'. Verwendung — Kompetenz — nationale Positionierung // Die Welt der Slaven. — 2015. — Jg. 40. — S. 248–275.

¹⁴ У графі «УРЗМ» тут і далі представлені дані респондентів, які, за їхніми власними словами, часто або постійно користуються сумішшю української і російської мов, тобто є носіями УРЗМ; відповідно «не-УРЗМ» — це ті, хто

Таблиця 2

Рід занять респондентів	УРЗМ, n=679 %	не-УРЗМ, n=721 %
Пенсіонер (у тому числі інвалід)	15,0	20,7
Робітник (заняття, що не потребує освіти)	18,5	14,3
Технічний персонал (зі спец. освітою)	15,8	13,0
Спеціаліст (з вищою освітою)	11,5	11,4
Домогосподарка, у відпустці для догляду за дитиною	8,1	10,7
Без певного роду занять, безробітний	11,5	9,2
Підприємець	6,0	5,1
Студент, учень	4,6	4,3
Службовець (у т. ч. державний)	3,8	3,5
Керівник вищої і середньої ланки	4,1	2,6
Інше	1,9	1,8
Відмова від відповіді	1,5	0,7

Цікаво простежити, що розуміють респонденти під поняттям «культура». Інтерв'юери у вільній формі ставили такі запитання: «Що є для вас невід'ємною частиною “українськості”, української культури?», «Що є особливо важливим в українській культурі?», «Якби Вас попросили розповісти про Україну, що б Ви розповіли?». Звичайно, респонденти не були професіоналами або експертами з питань культури, тому передбачалося отримати аматорські відповіді, що відображали б їхнє загальне уявлення про культуру. Іноді, якщо виникали труднощі з відповіддю, інтерв'юер міг ставити додаткові навідні запитання. Відповіді респондентів можна звести до таких категорій: (А) традиційна культура; (Б) національні автостереотипи; (В) класична культура; (Г) негатив.

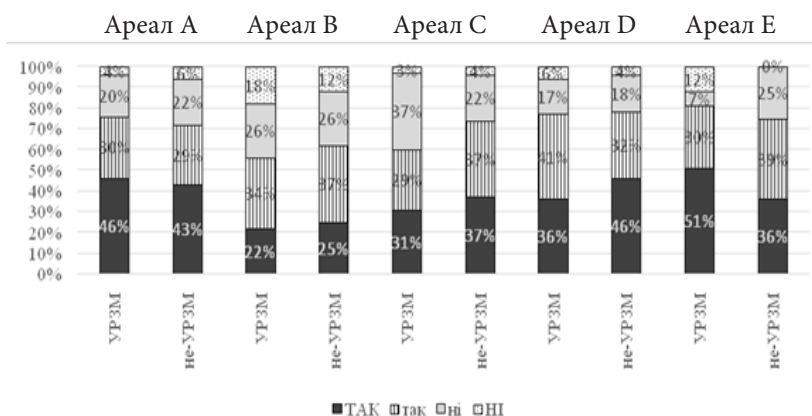
Характерно, що українська культура сприймається жителями Центральної України передусім (блок А) як відома з класичної літератури традиційна культура XVII–XIX століть: Україна представлена як ідилічна аграрна країна з піснями, вишивками, варениками і салом. Тут респонденти згадали звичаї, традиції (про них говорили 85 респондентів зі 136); пісні, танці (59); вишивку, народне вбрання (49); національну кухню (18); релігійні свята (17); народні промисли, матеріальну культуру (8). Нерідко також це шаблонні уявлення (блок Б) — переважно автостереотипи українців, що їх активно підтримують шкільна освіта і ЗМІ: гарна земля (62); хороші, красиві, гостинні і т. д. люди (59); аграрні аспекти — безмежні ниви, колосся пшениці і т. д.

використовують змішану мову рідко або зовсім не використовують, тобто не є носіями УРЗМ. Безумовно, ці дані не завжди відображають реальну картину, оскільки, відповідно до ефекту Даннінга-Крюгера (*Kruger J., Dunning D. Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments // Journ. of Personality and Social Psychology, 1999. — N 77 (6). — P. 1121–34*), ті, хто має достатньо високу компетенцію в одній або обох мовах, схильні применшувати свої знання і вважати свою мову змішаною; ті ж, у кого мовна компетенція недостатня, можуть вважати свою мову «українською» або «російською», хоча об'єктивно вона є змішаною.

(23); символи (герб, калина тощо) (32). Блок В, що окреслює культуру у вужчому розумінні, характеризується в респондентів найменшою популярністю (якщо не враховувати мови і літератури). Тут представлені українська мова (86); література, театри, музеї та ін. (34); історія (29); архітектура, пам'ятники (19). Найчастіше згадують про мову (що, очевидно, викликано тематикою дослідження) і літературу, яка, до речі, виступає теж досить стереотипно: серед письменників називають в основному Т. Шевченка, набагато рідше — Лесю Українку, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, П. Куліша. Мова в цьому ряду виступає виключно в символічній функції, як елемент традиційного суспільства. Про театри і музеї згадують переважно люди, професійно пов'язані з культурою. Окремо варто виділити висловлювання респондентів щодо «відсутності культури» (28), під якою вони розуміють різного роду негативні явища, такі як невивічливе ставлення до старших, бруд і сміття у дворах і на вулицях, корупція на всіх рівнях влади або ж стагнація економіки. Показово, що жоден з респондентів, серед яких є достатня кількість молодих освічених людей, не згадав у цьому контексті про сучасну культуру — музику, живопис, театр, літературу, кіно і т. д.

3. Мови / коди й українська культура. Отже, можемо стверджувати, що опитані жителі центру України чітко асоціюють себе з українською культурою, розуміючи під нею передусім традиційну культуру і деякі стереотипи. У зв'язку з цим цікаво було б дослідити думку респондентів про російську культуру і про їхнє «вкорінення» в ній. Імовірно, при цьому скоріше б ішлося про «високу» культуру, тобто літературу і музику, а не про фольклор і традиції.

Респонденти чітко вказують на відмінність між російською і українською культурами, при цьому розбіжність даних за носіями і неносіями УРЗМ в середньому становить менше 3 %. Істотним є те, що розуміння цієї відмінності приблизно однакове і в областях, віддалених від Росії, і в прикордонних з нею (ареали D і E). Найбільше респондентів, що тією чи іншою мірою заперечують відмінність між українською і російською культурами (близько 40 %), — це носії УРЗМ, які проживають в ареалах B і C (див. діаграму).

Діаграма. Відповіді респондентів на запитання «Російська і українська культури відрізняються одна від одної?» (за ареалами)¹⁵.

¹⁵ Тут і далі варіантам відповідей «повністю згоден», «скоріше згоден», «скоріше не згоден», «повністю не згоден» відповідають позначки «ТАК», «так», «ні», «НІ».

В основному опитані вказують на стереотипні відмінності в матеріальній культурі і життєвому устрої:

«Конешно, шо отлічається (українська культура від російської. — О. П.). І сам народ отлічається от руського. Вони не хотіли робить і не хотять робить. <...> Був случай, прийшлося по роботі їхати в Курську область. Там шофер і каже: “Це дивися, ото українець живе, він і обгорожений, і хатка, а то русак настоящий”. Це ж тоже ж культура. Там тоже ж народ, він за водку все продасть. У нас єдініци, ну, а там большинство» (Сум., ч., 58, проф-тех. ¹⁶).

Ще більше (приблизно 85 % респондентів) вказують на відмінність між українською і польською культурами (див. табл. 3):

Таблиця 3

Відмінності між польською та українською культурами			
Запитання	Відповідь	УРЗМ, n=611 %	не-УРЗМ, n=613 %
	ТАК	53,7	55,8
Чи існують відмінності між українською і польською культурами?	так	30,4	31,6
	ні	12,4	9,1
	НІ	3,4	3,4

При цьому зазначимо, що Західну Україну в культурному плані респонденти відносять певною мірою і до польської культури:

«Львів від нас відділяється <...> Мова в них, одежа в них трохи так, вони більш туди до Польщі, Львів. В них трошки різниця є» (Вінн., ч., 46, неп. вища).

Звичайно, більшість жителів Центральної України набагато краще знайомі з російською культурою, ніж з польською, що пов'язано з тривалою спільною історією і тіснішими особистими контактами з Росією, зокрема й сімейними зв'язками. Однак високий відсоток респондентів, що заперечують спільність російської та української культур, свідчить про набагато більшу «вкоріненість» українців, включаючи рівною мірою й носіїв УРЗМ, в українську культуру і про сприйняття її як окремої, оригінальної культури. У цьому контексті можна порівняти й думку науковців щодо представників російськомовного населення: «Не спілкуючись ні суржи́ком, ні українською мовою через мовну стійкість, <...> зукраїнізовані росіяни переймаються українською ментальністю» ¹⁷.

Наступна серія питань демонструє, наскільки, на думку респондентів, впливає мовна ситуація в країні на збереження української культури. Як

¹⁶ Характеристики респондентів у цитатах подані в такому порядку: область, стать, вік, освіта.

¹⁷ Ставицька Л., Труб В. Суржик: суміш, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти. — К., 2007. — С. 82.

було показано вище, 86 зі 136 учасників інтерв'ю вказали українську мову як обов'язковий атрибут української культури, причому 64 з них стверджують, що їхня рідна мова — українська (інші називають російську, суржик і різні комбінації цих трьох ідіомів), але найбільше використовуваними 39 з них називають УРЗМ і ще 17 — комбінацію української і змішаної мов. В анкетуванні ж частина тих, хто вважає, що українська культура зберігається за допомогою мови, становила понад 80 %, причому різниця між носіями і неносіями УРЗМ порівняно невелика (80,6 і 84,5 % відповідно) (див. табл. 4).

Таблиця 4

Зв'язок між українською культурою та українською мовою			
Запитання	Відповідь	УРЗМ, n=642 %	не-УРЗМ, n=679 %
	ТАК	48,4	57,3
Українська культура зберігається завдяки українській мові?	так	32,2	27,2
	ні	14,8	10,5
	НІ	4,6	5,0

Російську мову як небезпеку для української культури розглядають близько третини респондентів, з переважанням позитивних відповідей у неносіїв УРЗМ (31,8 і 38,0 %) (див. табл. 5).

Таблиця 5

Російська мова й українська культура			
Запитання	Відповідь	УРЗМ, n=620 %	не-УРЗМ, n=656 %
Чи становить російська мова небезпеку для української культури?	ТАК	17,1	22,6
	так	14,7	15,4
	ні	29,8	27,4
	НІ	38,4	34,6

Однак змішану мову як фактор, що загрожує українській культурі, носії і неносії УРЗМ сприймають по-різному: серед тих, хто в основному використовує змішану мову, розглядають УРЗМ як загрозу на 13 % менше респондентів (відповідно 38,2 і 51,4 %) (див. табл. 6).

Таблиця 6

Змішана мова й українська культура			
Запитання	Відповідь	УРЗМ, n=615 %	не-УРЗМ, n=632 %
	ТАК	14,3	25,5
Чи становить змішана мова загрозу для української культури?	так	23,9	25,9
	ні	31,2	27,7
	НІ	30,6	20,9

У цілому жителі Центральної України висловлюють двояке ставлення до ролі мови в національній культурі і до зв'язку між мовою і належністю до українського народу. Як було показано вище, в інтерв'ю більшість респондентів говорили про українську мову як про невід'ємний елемент української культури. Але якщо йдеться про належність до української нації, тут думки розходяться: так, 2/3 респондентів вважають, що можна бути українцем і не розмовляти українською (67,8 % і 67,4 % відповідно в групах носіїв / неносіїв УРЗМ), але у відповіді на запитання «Хто, на Вашу думку, є “справжнім” українцем / “справжньою” українкою?» варіант «Той, хто розмовляє українською мовою» обрали відповідно 74,4 % і 78,9 % респондентів із вищезазначених груп.

4. Співвідношення культурних установок, релігійних переконань і мов. За даними опитування, жителі Центральної України є переважно релігійними: тільки приблизно кожен 15-й визначив себе як «невіруючий». При цьому, однак, слід відзначити, що, ймовірно, лише невелика частина віруючих є активними членами церковних громад: так, третина респондентів вважає себе «просто православними» (без належності до будь-якої помісної церкви), а 16 % узагалі не визнають своєї належності до жодної релігії або церкви. Але все одно про хоча б мінімальну роль релігії у своєму житті заявляють 90 % опитаних. При цьому дані для носіїв УРЗМ не відрізняються від даних решти респондентів. Єдина істотна відмінність: носії УРЗМ частіше ідентифікують себе як просто православних і рідше — як вірян Української православної церкви Київського патріархату (див. табл. 7).

Таблиця 7

Змішана мова й віросповідання		
Належність до певної церкви, ставлення до релігії	УРЗМ, n=667 %	не-УРЗМ, n=731 %
Православний (Московський патріархат)	15,0	16,8
Православний (Київський патріархат)	22,5	31,1
Православний (автокефальна церква)	1,5	1,5
Просто православний	36,7	24,9
Уніат / греко-католик	0,1	0,5
Католик	0,7	0,5
Іудей	0,1	0,1
Протестант	0,9	1,2
Вірю в Бога, але не зараховую себе до жодної церкви / релігії	16,0	16,0
Інше	0,4	0,5
Невіруючий	7,3	5,3

Як уже зазначалося, частина учасників інтерв'ю (17 зі 136) назвала релігійні свята серед елементів української культури. Ішлося здебільшого про «світські» елементи, тобто ті, що безпосередньо не пов'язані з діяльністю церкви, а скоріше приурочені до церковних свят: так, респонденти згадували колядки та інші різдвяні традиції (перевдягання, «водіння кози»), освячення

пасок і крашанок на Великдень. Також деякі згадували такі свята, як Івана Купала і Трійцю, маючи на увазі їхній народний, дохристиянський зміст. Імовірно, список пов'язаних з релігією елементів культури був би набагато повнішим (і набагато більша кількість респондентів згадала б про цей аспект) у західних регіонах України, де віряни набагато активніше залучені до життя церковних громад — про це, зокрема, говорять і самі респонденти у своїх інтерв'ю:

«У мене бабушка, вона сама переселенка, їх переселяли в 50-х годах. Со Львовской области переселили. Переселили її в Донецьку область, там под Мариуполем, Темно есть такое. И от вони, у нас тут традицій мало. Вони от западной, вони передаються традиції. Вони вважають такими великими святками, святом Первое мая. Для них гораздо більше свято — це Рождество, Пасха. Такі церковні праздники» (Дніпр., 32, ч., с. спец.); «Невід'ємною частиною української культури, мабуть, це українські страви, український танець, українські якісь звичаї, які кожен рік ми стараємося притримуватися. Там, Івана Купала, наприклад, це українська культура. Наприклад, та ж українська релігія, я би сказала, в Україні дуже закладена українська релігія, тільки на Закарпатщині, там люди вірять так, як вірили колись давним-давно, і притримуються тих же законів, притримуються тих же правил, тих же, тої самої релігії, якою вона була раніше» (Кроп., 42, ж., с. спец.).

Хоча різні християнські церкви в Україні проводять богослужіння різними мовами (українська, російська, елементи старослов'янської, польська, латина), це не перешкоджає сприйняттю жителями регіону церковних свят як елементів саме традиційної української культури.

5. УРЗМ і популярна культура. Жителі Центральної України, за даними опитування, ставляться до використання змішаної мови в публічній сфері скоріше негативно. При цьому носії УРЗМ набагато лояльніші до використання цього ідіому: 52,7 % вважають, що не варто використовувати змішану мову публічно, 48,2 % — що можна; у групі, що рідко використовує УРЗМ, відповідні показники становлять 63,5 і 36,5 % (див. табл. 8).

Таблиця 8

Публічне використання змішаної мови			
Запитання	Відповідь	УРЗМ, n=601 %	не-УРЗМ, n=616 %
	ТАК	23,1	39,1
Чи варто використовувати змішану мову публічно?	так	28,6	24,4
	ні	26,1	19,6
	НІ	22,1	16,9

Дещо по-іншому респонденти ставляться до використання УРЗМ у творчості популярних артистів. Коли йдеться про суржик у популярній культурі, часто насамперед згадують відомий дует коміків — Штепселя й Тарапуньку

(Ю. Березін і Ю. Тимошенко, 1940–80 рр.)¹⁸. Із сучасніших можна згадати комік-дует «Кролики» (В. Данилець і В. Моїсеєнко, з 1987 р.), «Шоу довгоносіків» (В. Андрієнко, В. Опалев, Т. Яценко, 1996–1999), «СВ-шоу» (А. Данилко (Верка Сердючка), 1997–2002)¹⁹, скетчками «Файна Юкрайна» (А. Молочний, С. Притула, 2008–2010), «Українці Афiгенні» (з 2009 р.), «Віталька» (Гарік Бірча, з 2012 р.), де всі або деякі персонажі використовують суржик. Також популярні в інтернеті українські блогери, які пишуть змішаною мовою, наприклад, Тетяна Комлик (www.facebook.com/tatusjaBo, 62 тис. передплатників), Іван Довганіч (www.facebook.com/svyryd.opanasovych, 75 тис.), Віталій Чепинога (www.facebook.com/vitalii.chepynoga, 113 тис. — дані на 15.01.2018 р.). Усі ці телепродукти, а також блоги мають гумористичний або, як мінімум, іронічний складник, навіть якщо йдеться про достатньо серйозні речі (у крайніх, найсерйозніших випадках використовують літературну українську мову, якою учасники / автори зазвичай добре володіють).

Використання народної мови для отримання комічного ефекту, звичайно ж, не є унікальною особливістю суржику: так її використовують у всій Європі ще з часів середньовічних театрів і до сучасних телешоу. Більше того, українську мову, як відомо, ще в першій половині XIX ст. багато хто розглядав виключно як елемент гумористичної культури, і в 1833 р. письменник-сентименталіст Г. Квітка-Основ'яненко, боронячи право на «серйозну» літературу українською мовою, писав до видавця: «Бо є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по-нашому, опріч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна й написати» («Супліка до пана іздателя»).

На думку українських мовознавців, «освічену україномовну людину цей суржик дратує через той маргінальний мовний гумор, що постає як основний засіб плекання сміхової культури»²⁰. Але, незважаючи на це, УРЗМ у мові артистів, особливо гумористів, є звичним для більшості телеглядачів, на відміну від, наприклад, змішаного мовлення політиків, від яких усе-таки частіше очікують використання грамотної, правильної мови, звичайно української²¹. На запитання «Чи подобається Вам, коли деякі діячі культури (співачи, актори і т. д.) користуються змішаною мовою?» 22 з 54 учасників інтерв'ю, що вказали змішану мову як найбільш використовувану, відповіли ствердно, і ще 18 дали нейтральну відповідь (загалом зі 131 інтерв'ю, у яких було отримано відповідь на це запитання, відповідні показники становили 50 і 54). При цьому частіше про позитивне і нейтральне ставлення до УРЗМ говорили люди, що мають вищу і середню спеціальну освіту; ті, у кого освітній рівень був нижчим, частіше виявлялися пуристами в цьому питанні. Не останню роль тут відіграє стигматизація суржику: у суспільстві поширена думка, що суржик є мовою маргіналів, і респондентам часто соромно зізнатися у підтримці змішаної мови. При цьому аргументація на підтримку

¹⁸ Див., зокрема, аналіз їхньої творчості: Масенко Л. Знач. праця. — С. 88–94.

¹⁹ Див. докладний аналіз цієї програми: Bracki A. Surżyk. Historia i terażniejszość. — Gdańsk, 2009. — S. 213–220.

²⁰ Ставицька Л., Труб В. Знач. праця. — С. 110.

²¹ Про вибір мовних кодів у публічній сфері докладніше див.: Brüggemann M. Patrioten mitune in deutiger sprachlicher Orientierung? Meinungen und Attitüden zum Surżyk und anderen Sprachen in der Ukraine, zur Sprachpolitik, das «Ukrainertum» und der Selbständigkeit der Ukraine (im Druck).

УРЗМ вельми різноманітна: «так зрозуміліше і для українців, і для росіян», «вони роблять це для сміху», «вони розмовляють, як ми всі».

Показово, що стосовно мовних переваг щодо ЗМІ респонденти — носії і неносії УРЗМ практично не відрізняються один від одного, коли йдеться про українську мову, але можна констатувати послідовну значну різницю (до 15 %) на користь російськомовних продуктів масової культури для носіїв УРЗМ (див. табл. 9).

Таблиця 9

Мовні вподобання щодо мас-медіа		УРЗМ, %	не-УРЗМ, %
Я завжди / часто дивлюся передачі по телебаченню:	українською	92,2	90,1
	російською	78,4	64,3
Я завжди / часто читаю книжки, газети або журнали:	українською	81,8	80,5
	російською	78,4	62,9
Я завжди / часто відвідую сайти в інтернеті:	українською	61,0	66,9
	російською	90,8	83,8

Цікаво також простежити відповіді на запитання про використання змішаної мови в літературі і про те, чи варто такі твори вивчати в школі. Здебільшого (75 інтерв'ю зі 130) респонденти висловилися проти використання змішаної мови в літературі, причому переважно дуже категорично. Допускають використання змішаної мови 25 респондентів, 30 ставляться до цього нейтрально. Головний аргумент пуристів: література — це еталонна мова, нею звичайно здобувають освіту, і тому писати змішаною мовою неприпустимо, а тим більше використовувати такі твори у шкільній програмі з літератури (проти цього висловилися 99 учасників інтерв'ю зі 129). При цьому респонденти, у тому числі й ті, що вважають можливим використання УРЗМ, практично не згадують про твори української літератури, де мовою героїв (причому не завжди негативних), а іноді й мовою автора є ті чи інші різновиди змішаної мови: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «За двома зайцями» М. Старицького, «Федько-халамидник» В. Винниченка, а також твори Г. Квітки-Основ'яненка, Остапа Вишні, С. Олійника, М. Куліша, О. Чорногуза, П. Глазового, Г. Тютюнника та ін. (інтерв'юери як підказки називали лише твори сучасних авторів — Б. Жолдака, М. Бриниха, О. Сидоренка (Фоззі)). Деякі з цих творів протягом багатьох десятиліть входять до шкільної програми з літератури, але цей факт коментує лише один з респондентів:

«І. ²²: А от деякі українські пісателі пишуть змішаною мовою, як Ви до цього відноситеся?»

Р.: Отлічно! Я лучше його понімаю.

І.: А чи можна і чи нужно писать на змішаному языку?

Р.: А як можно не писать на змішаному языку, еслі в нас народ змішаний <...>

²² І. — репліки інтерв'юера, Р. — репліки респондента.

І.: Чи нужно учить на уроках української літератури в школі твори, які написані змішаною мовою?

Р.: Да вони і учать там, цей, Котляревський, потом по-моєму, цей, ну як його, Остап Вишня, вони ж на русько-українськом писали. Вони на змішаній писали. І ми його вчили, і ми напам'ять їх учили, і воно нормально читається, на суржику написано просто» (Харк., 37, ж, сер. спец.).

Аргументація пуристів іноді досить категорична: вони вважають, що література змішаною мовою ще більше забруднить, «зіпсує» українську мову, а також не дасть дітям можливості засвоїти правильні форми:

«Ну, тогда лучше вообще не писать, если они не могут на одном языке писать, смысл писать на двух языках одновременно — это глупо, некрасиво, и я не вижу в этом ничего хорошего, если ты пишешь на одном языке, в будущем дети будут читать, так на каком же языке он писал, на русском, нет, на украинском. Ну, это бред. Я не могу понять, зачем это» (Кроп., ч., 31, сер. заг.); «Не можна цього робити. Це для конкретного району він пише? Чи він для України? Він же ж не пише, допустім, конкретно для северного регіону, для Сумської області, потому що його тут будуть понімать. Потому що на Западній Україні його читать ніхто не буде, його в руки ніхто не буде цю книжку брать. <...> Недопустімо (вчити ці твори у школі. — О. П.), потому как це є урок української мови, а не урок суржика» (Сум., ч., 31, вища).

7. Висновки і перспективи. Можна з упевненістю стверджувати, що носії УРЗМ порівняно з іншими жителями Центральної України не є «етно-маргіналами», що не вкорінені в жодній з культур: їхні оцінки щодо відмінності української культури від інших культур, а також набір їхніх культурних стереотипів збігаються з даними, що були отримані від респондентів, які використовують переважно «чисті» мови. Люди, що використовують змішаний ідіом, також нічим не вирізняються в плані освіти чи соціального становища, яке вони займають, тобто думка про суржикомовних українців як про малограмотних і неуспішних теж не знаходить підтвердження.

Як показує дослідження, носії УРЗМ менше схильні вбачати загрозу для української культури у використанні російської та змішаної мов, і хоча вони впевнені, що українська мова є чинником збереження української культури, але також меншою мірою, ніж решта респондентів. Як і всі жителі регіону, носії УРЗМ дотримуються думки, що «справжні» українці як прототипна категорія обов'язково повинні розмовляти українською мовою, але при цьому цілком можливо бути українцем, не говорячи по-українському.

Те, яка мова є найуживанішою для мовця, не пов'язано безпосередньо з його релігійними переконаннями. Досить істотна відмінність між носіями і неносіями змішаного ідіому виявлена тільки в плані належності до Української православної церкви Київського патріархату (тут більше носіїв «чистих» ідіомів) та у визначенні себе як «просто православного» (тут лідирують носії УРЗМ). У будь-якому разі респонденти часто сприймають церкву як частину української культури, незалежно від мови богослужінь і власних мовних уподобань.

До змішаної мови як елемента популярної культури (передусім гумористичної) більшість опитаних ставиться досить лояльно, причому носії УРЗМ

більше схильні підтримувати змішану мову в публічному просторі. Стосовно ж мови перегляду телепрограм, відвідування сторінок в інтернеті й читання книжок, газет і журналів, то тут було виявлено цікаву закономірність: україномовні продукти обирає приблизно рівна кількість носіїв і неносіїв УРЗМ, але російську носії УРЗМ обирають частіше. Наскільки саме використання російської мови в популярній культурі впливає на використання мов або ж визначає використання змішаного ідіому, необхідно досліджувати окремо.

Загалом можна констатувати, що жителі Центральної України є достатньою мірою пуристами в мовних питаннях на користь української мови — там, де йдеться про публічну сферу (але при цьому залишають за змішаною мовою право на існування як засобу повсякденного спілкування), — і переконаними прибічниками української культури, хоча досить часто це лише теоретичні переконання, що не підтверджуються ні їхньою власною мовною практикою, ні активною участю в культурному житті.

(Ольденбург, Німеччина)

O. M. PALINSKA

«UKRAINIANNES» VS. «SURZHYK»: UKRAINIAN CULTURE IN THE PERCEPTION OF UKRAINIAN-RUSSIAN MIXED-LANGUAGE SPEAKERS

This paper deals with the relationship between language codes and cultural attitudes in the Central Ukraine with people regularly practicing Ukrainian-Russian mixed speech (URMS). It is shown that URMS-speakers in comparison to other inhabitants of central Ukraine are by no means ethnomarginals, not rooted in any of the cultures: Ukrainian or Russian. Their opinions on the difference of the Ukrainian culture from others, especially from the Russian one, as well as a set of cultural stereotypes coincide with the data of respondents which use mainly «pure» Ukrainian language. In addition, people who use mixed idioms do by and large not differ in their education or social status. URMS-speakers are less inclined to see a threat to Ukrainian culture in the usage of Russian and the mixed code, although they believe that the Ukrainian language is crucial for Ukrainian culture, though to a somewhat lesser extent than other respondents. Like all the inhabitants of the region, URMS-speakers have the opinion that «true» Ukrainians should speak Ukrainian, nevertheless they judge it fairly possible to be Ukrainian and not to speak Ukrainian. The choice of the preferred or primarily used linguistic code is not related to religious beliefs of speakers. Respondents using or not using URMS equally often consider the orthodox church to be a part of Ukrainian culture. The majority of all respondents do not object to the mixed speech as an element of (especially comic) popular culture. In public space, however, first of all in the linguistic behavior of politicians, URMS tends to be seen negatively, though URMS-speakers are more inclined to accept URMS even here. When it comes to the language on TV, on pages in the Internet and in books, newspapers and magazines, no difference of preference with speakers and non-speakers of the URMS can be stated for Ukrainian. URMS-speakers, however are more inclined than non-URMS-speakers to consume media in Russian, which means that the former are more open towards Russian media than the latter. The majority of the inhabitants of Central Ukraine (URMS-speakers or not) are clearly in favor of the use of Ukrainian in public space and strong supporters of Ukrainian culture, although quite often this is not supported by their own linguistic practice or an active participation in cultural life.

Keywords: Ukrainian-Russian mixed speech, «surzhyk», Ukrainian culture, cultural attitudes.

НІМЕЦЬКА НАЗВА КОНВІСАРА У ДЗЕРКАЛІ ПОЛЬСЬКИХ, УКРАЇНСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

Статтю присвячено дослідженню німецької назви конвісара в німецькій, польській, українській та білоруській мовах. Розглядається історія вивчення цієї назви ремісника, аналізуються її витоки, історія поширення і процес формування в слов'янських мовах на основі писемних пам'яток XIV–XVIII ст.

Ключові слова: назва ремісника, запозичення, дисиміляція, німецькі діалекти, історія мови, міжмовні контакти.

Конвісарем у давнину називали ремісника, який способом лиття виготовляв побутовий посуд і прилади, а також розкішний посуд для багатих городян і дворян, посудини цехового та церковного вжитку.

Щодо виникнення цієї ремісничої назви серед мовознавців існують певні розбіжності. А. Брюкнер вважав, що п. *konwisarz* «майстер з виготовлення олов'яного литва, конвісар» походить від п. *konwi* (форма множини від п. *konew* «кінва»), що замінило нім. *-giesser*. У свою чергу п. *konew* (за посередництвом ч. *konew*) запозичене з німецької мови, пор. *Kanne* «т. с.»¹. На думку Г. Корбута, п. *konwisarz* походить від дисимільованої середньовісньонімецької форми *kannegiesser*, що в польській мові асимілювалася з п. *konew* (мн. *konwi*)². Е. Еггерс та Б. Симанцік також поділяють думку, що *konwisarz* — пряме запозичення з німецької мови, але вихідною формою вважають повну свн. форму *kannengiezer / kannelgiezer* «ремісник, що виливає свої вироби з олова», у якій під впливом п. *konew* голосна *a* змінюється на *o*, а приголосна *g* — на *w*³. Е. Еггерс указує при цьому на те, що п. *konew* (мн. *konwi*) є більш раннім запозиченням, і навіть припускає, що початковим польським варіантом назви ремісника був **konwigisarz*, у якому на основі вокальної ідентичності складів *-wi-* та *-gi-* відбулася повна дисиміляція до *-wi-*⁴. Водночас В. Кестнер хоч і припускає вплив п. *konew*⁵, однак, на його

¹ Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1985. — S. 252.

² Korbut G. Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym // Prace filologiczne. — Warszawa, 1893. — Т. 4. — S. 435.

³ Eggers E. Die Phonologie der deutschen Lehnwörter im Altpolnischen bis 1500. — München, 1988. — S. 54, 186; Symanzik B. Die alt- und mittelpolnischen Handwerkerbezeichnungen : Onomasiologisch-semasiologische Studien unter Berücksichtigung wissenschaftlicher Aspekte. — Münster ; Hamburg, 1993. — S. 128.

⁴ Eggers E. Op. cit. — S. 123.

⁵ Kaestner W. Die deutschen Lehnwörtern im Polnischen: Einleitung und Lautlehre : Diss. zur Erlangung des Doktorgrades. — Leipzig, 1939. — Т. 1. — S. 110.

думку, п. *o* не є субституцією нім. *a*, а походить із східносередньонімецького наріччя, де відбувається перетворення *a > o*. Точнішою локалізацією лабіалізації *a > o* з наступним *n + g* дослідник називає північнобогемський говір, що межує з сілезьким⁶. На думку А. Баньковського, зникнення *-en* унаслідок дисиміляції відбулося ще в німецькій мові й передалося польській (п. *konwisarz* < свн. *kann(en)-giesser*), але він також не відкидає прив'язування до п. *konew*, хоч і висловлює сумнів щодо цього⁷. Лише скорочену вихідну форму (свн. *kanngiesser*) для п. *konwisarz* убачають А. де Вінценз і Г. Гентшель, але вони також припускають запозичення з незасвідченого свн. **konngiesser*, що відбулося так само під впливом п. *konew*⁸. А М. Френцель вагається між безпосереднім запозиченням з німецької мови назви ремісника й утворенням її від п. *konew*⁹. Дослідники білоруської мови одностайно твердять, що *конвисарь* «ливарник» походить від стп. *konwisarz*, а той — від свн. *kann(en)giezer*¹⁰. В українській мові етимологію назви ремісника *конвисар* сформулював Р. Смаль-Стоцький. Він вважав, що вона утворена від складного слова, яке своєю чергою походить від свн. *kanne* і *giezen*¹¹. Необхідно зазначити, що хоча в ономастичному словнику К. Ліннарцта¹² є згадка про особову назву *Kanne(n)wischer*, яку автор пояснює як «той, хто чистить олов'яні кінви за допомогою хвоща, лат. *equisetum*, що містить велику кількість кремнієвої кислоти», проте в історичних словниках німецької мови не знаходимо підтвердження існування такої назви професії і цілком погоджуємося з З. Клімеком, що *Kanne(n)wischer* є вже германізованим варіантом п. *konwisarz*¹³.

Отже, існують розбіжності в поглядах мовознавців не лише щодо того, чи запозичили слов'янські мови готову назву конвісара, але і яка її німецька форма лягла в їхню основу (свн. *kannengiezer* / *kannelgiezer*, *kannegiesser* чи *kanngiesser* / **konngiesser*), а також форма однини чи множини польської назви кінви (п. *konew* чи *konwi*) вплинула на остаточне формування польської назви ремісника.

Назва конвісара розглядалася автором також у дисертаційному дослідженні¹⁴, що в основному обмежувалося вивченням сілезьких, нижньопрус-

⁶ Ibid.— S. 5.

⁷ Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego.— Warszawa, 2000.— T. 1.— S. 791.

⁸ Vincenz A. de, Hentschel G. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache : Von den Anfängen des polnischen Schrifttums bis in die Mitte des 20. Jahrhunderts.— <http://www.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/46701.html>.

⁹ Frenzel M. Die Handwerkerbezeichnungen im Westslawischen : Diss. zur Erlangung des Doktorgrades.— Berlin, 1969.— S. 12.

¹⁰ Булыка А. М. Лексичныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII ст. — Мінск, 1980.— С. 88–89; Гарбачык М. Р. Назвы асоб па рамяству і прафесіі ў беларускай мове : Дісс. ... канд. філал. навук.— Мінск, 1992.— С. 148.

¹¹ Smal-Stockyj R. Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache.— Leipzig, 1942.— S. 168.

¹² Linnarzt K. Unsere Familiennamen : Zehntausend Berufsamen im Abc erklärt.— 3. stark verm. Aufl.— Bonn [u.a.], 1958.— Bd 1.— S. 109.

¹³ Klimek Z. Słownik etymologiczno-motyacyjny staropolskich nazw osobowych.— Kraków, 1997.— Cz. 5.— S. 119.

¹⁴ Пуц Т. Східнонімецькі назви ремісників та їхнє поширення у польській, білоруській і українській мовах XIV–XVII ст. : Канд. дис.— Л., 2008.— 205 с.

ських і східнопомеранських назв ремісників та їх поширення в польську, українську та білоруську мови. Серед іншого встановлено, що не всі форми фіксації слов'янських назв ремісників німецького походження мають відповідники в колишніх східнонімецьких діалектах і що територія поширення тих, які мають еквіваленти в аналізованих німецьких говорах, не обмежується дослідженими німецькими діалектами. Завдання цієї розвідки, як і кількох попередніх¹⁵, полягає у вивченні всієї території поширення назв ремісників, що фіксуються у слов'янських мовах, у цілому німецькомовному ареалі. Це дозволить точніше встановити територію їхнього походження, а залучення до етимологічного аналізу нових лексикографічних даних слов'янських мов — процес становлення в них запозиченої назви конвісара.

У пам'ятках польської мови ця назва фіксується вже наприкінці XV ст.: «Honesta Margaretha Helcznarowna consors Nicolai *convissar*» (Lwów, 1498; SSTP¹⁶, III, 331), «Fusor pocularius eyn kannen gieffer *Konwyfar*» (Kraków, 1528; SJP XVI, X, 592), «Item wkracowye v Pawla *Conviffara* quarthą cząnową vkradł» (1544–1578; там же), «Item Thu v Czarnich mnychow w klastorze przystawką cząnową vkradł thą przedal *konvifsarcze* ze wroclawya wyarmark za trzi pulgrof chky» (1547; там же), «Aerarius faber. Pufzkars / *Konwifars* ten ktory zwonyl Rufznice / albo działa leye» (Królewiec, 1564; там же), «*Konwisarzowi* za czternaście cech wodnych» (Sądeckczyzna, 1616; Bubak, 1, 300), «Stannarius, ein Kannengießer. P. *Konwisarz*» (Gdańsk, 1596; Symanzik, 128), «Ociec dał go (sc. syna) do Jukiennika <...> kościelnika / *konwifarza* <...> na Jkojztowanie» (Toruń, 1612; Kart. XVII–XVIII), «*Konwifarz* / Fuforftāni, faberaeris» (Wilno, 1642; там же), «*Konwirs* / v. Koadiutor 2. *Konwifarz*» (Kraków, 1643; там же), «*Konwifarz*» (Wrocław, 1646; там же), «*Konwifarz* (fr. potier d'eftain)» (Gdańsk, 1653; там же), «*Konwifarz* (Cynoley) chory choruje» (Świdnica, 1689; там же), «*Konwisarzowi* za cyne przerobiono nowo brano» (20-i pp. XVIII ст.; там же), «*Konwisarz* co cynowe statki robi y przedaie» (Warszawa, 1745; там же), «*Konwifarz*, ein Kanngiüßer» (1753; там же). Якщо розглядати лише польську назву ремісника, то справді може виникнути думка, що вона утворена від п. *konew*, точніше від її форми множини *konwi*, а не від німецької назви, хоч і має «підозріле» *s* перед суфіксом *-arz*. Однак якщо взяти до уваги відпрофесійні прізвиська, можна помітити, що *Kongisser* фіксується від початку XV ст.: «Sigismundus *Kongisser* de Stradomya» (ziemia Krakowska, 1421; SSNO, III, 74), «Prouidum Mathis *Congysscher* <...> Mathis *Congysser*» (Warszawa, 1445; там же). У середині цього століття відбувається зміна суфікса *-er* на *-ar* при збереженні *g*: «In presencia <...> Niklos *Kongissar*, civ(e) Leopoliens(i)» (Sanok, 1446; там же, 73–74), «Petro et Michaeli, fratribus germanis dictis *Congissarowye*, civibus Leopoliensibus» (Lwów, 1464; там же, 74). А субституція *g > w* відбувається вже наприкінці XV ст., хоча ще фіксується і попередня форма: «Present(e) <...> Iohanne *Convissar*, viccari(o)» (Gniezno, Poznań або Włocławek, 1486; там же, 73), «Casper *Konwissar* advocatus» (Sądeckczyzna,

¹⁵ Пущ Т. Б. Barbier та його варіантні назви в німецькій, польській та східнослов'янських мовах // Мовознавство. — 2014. — № 2. — С. 70–77; Пущ Т. Німецькі назви ремісників друкарського ремесла у польській та східнослов'янських мовах // Slavica: časopis pro slovanskou filologii. — Praha, 2015. — Roč. 84. Seš. 2. — S. 409–415; Pyts T. Deutsche Bezeichnungen für Bauarbeiter im Spiegel polnischer, ukrainischer und weißrussischer Denkmäler des 14–17. Jahrhunderts // Germanoslavica. — Prag, 2016. — Jg. 27. N 1. — S. 18–57.

¹⁶ Список скорочень див. у кінці статті.

1488; Bubak, 1, 300), «Present(e) <...> Iohanne Convyssar ecclesie Leopoliensis vicari(o)» (Lwów, 1489; SSNO, III, 73), «Martinus Congissar» (Sądeckczyzna, 1501; Bubak, 1, 270), «Lorenz Convisar, Laurentius Convisar» (Sądeckczyzna, 1514, там же, 300), «u thegosz Mikołaja Konwiszarza» (Sądeckczyzna, 1575; там же). Субституцію *g > w* зафіксовано і в імені дружини ремісника: «Adversus Margaretham Conwysarkam» (Lwów, 1472; SSNO, III, 74), «Congischarka de Poznania» (Gniezno, Poznań або Włocławek, 1492; там же), «konwisarka» (XVII ст.; Kart. XVII–XVIII). Польські джерела документують також один випадок утворення відпрофесійного прізвиська з кореневою голосною *a*, що також вказує на вихідну форму запозиченого варіанта назви ремісника: «Moram agens circa Kangisser in platea sancti Nicolai» (Kraków, 1485; SSNO, III, 74).

Саме сформована в польській мові гібридна форма *convissar / konwisar(z)* поширюється далі на схід, де вже майже не зазнає фонетичних змін. У старобілоруській мові вона з'являється в середині XVI ст.: «продали есьмо сѣножать свою власною, конвисару мѣста Виленского <...>» (1545; ГСБМ, 15, 253), «Я тотъ домъ небожыка Мартына Ганцовича конвисара на его королевскую милость взялъ и в него се увезальъ» (1588; там же), «Постановившись очевисто Пилипъ Рогоза конѣвисарѣ, Максимъ Богдановичъ бляховникъ <...> ремесники и мещане могилевскіе» (Могильов, 1635; там же, 253–254), також як особова назва: «Станиславъ Конвисаръ 1 ¼» (Берестя, 1566; ДМАМЮ, 206). У староукраїнській мові фіксується з другої половини XVI ст.: «<...> купьци мѣста Лво(в)ского Маты(с) абтика(р) Маты(и), ко(н)-виса(р) <...>» (Луцьк, 1570; КСУМ), «А(н)дрѣ(й) Ши(х)атѣ(н)ко, конѣвѣса(р)» (Лохвиця, 1656; ЛРК, 82), «<...> наказали(с)мо си(м) декѣрето(м) наши(м), абы А(н)дрѣя конѣвѣцарѣ <...> жалобѣ досконалѣ поѣ(д)навѣши, погодилъ» (там же), «Куплено бѣлого желѣза за 20 к. и конвисару за роботу дано 20 к.» (1719–1723; ІСУЯ, 2, 375), «конвисарю <...> что здѣлал <...> шестѣдесятъ колець дальъ» (1741; КІСУЯ).

Якщо порівняти території поширення форм назви конвісара в німецьких діалектах — *Kannengießer*, *Kannegießer* і *Kanngisser* — на основі історичних пам'яток німецької мови, можна зробити висновок, що всі вони могли бути запозичені польською мовою через поширення їх на суміжних з польськими землях. Так, повна назва ремісника *Kannengießer* фіксується в середньонімецьких наріччях ще в XIV ст. У західносередньонімецькому наріччі це ремісниче найменування засвідчене в рейнфранкській групі діалектів, а саме в гессенському: «Mengoz Kannengiesser» (Wetzlar, 1322; Osyug, 93), «Kanengysser» (Friedberg, 1361; Arend, 54), «Gerlachen Kannengizser» (Arnsburg, 1362; Mulch, 151), «Hanne kannengießer» (Frankfurt, 1365; Volckmann, 145), «Kannengysser» (Giessen, 1489; Lerch, 51) і пфальцькому говорах — «Hamman Kannengießer» (Mainz, 1411; Steffens, 105); також у середньофранкській групі діалектів — у рипуарському: «Crystiane Kannengiesser» (Bonn, 1396; Bickel, 258), «Conradus kannengiesser de Rebeckum» (Bonn, бл. 1463; там же), «sollenalle kannengiesser <...> ihre lehrjungen <...> gleich anderen meisteren verthedigen» (Düren, 1582; FWB, 8, 579) і мозельфранкському говорах — «Kannengießer, Hans» (Limburg, 1467; Schöffl, 65). У східносередньонімецькому наріччі найраніші фіксації повної форми знаходимо в сілезькому діалекті: «Ulrich kannengisser» (Breslau, 1349; Reichert, 16), «Gebhard der kannengisser» (Liegnitz, 1384; Bahlow, 139), «Stanislaus s. kannengisser» (Breslau, 1397; Reichert, 108). У подальшому назву конвісара

засвідчено у верхньосаксонському — «Paul *Kannengisßer*» (Zwickau, 1423, Hellfritzsche, 125), «Cunrad *Kannengisser*» (Zwickau, 1441; Protze, 296), «Fraw *Kannengissirin*» (Zwickau, 1449; Hellfritzsche, 108), «*Kannengissers eydin*» (Zwickau, 1453; там же), «Peter *Kannengisßer*» (Oschatz, 1476; Neumann, 83); тюринзькому — «*Kannengisser*» (Altenburg, 1446; Grünert, 260), «Scheuken, Georg, *Kannengießer*» (Altenburg, 1595; Heinzig, 68) і верхньопрусському діалектах — «das eyn itczlich ratessende bote eynen *kannengisser* und grapengieszer ane vorczog sal metebrenge» (1424; FWB, 8, 579), «von der falscherey und ufsatzes wegyn der *kannengisser*» (Ermland, 1435; там же). Свідчення про це ремісниче найменування знаходимо також у верхньосаксонському діалекті: «maister niklos dem *kannengyesser* czwo alt schyssel» (Kronstadt, 1528; там же). В окремих випадках повна назва ремісника фіксується також за межами середньонімецьких наріч. Наприклад, у південнонімецькому діалектному просторі вона занотована в нижньоалеманському — «Johans *Kannengießer*» (Freiburg, 1388; Dziuba, 104) і східнофранкському говорах — «Haman *Kannengiezzer*» (1389; Nied, 81); у нижньонімецькому — в остфальському діалекті в особовій назві однієї людини: «Nickel *Kannengisere*» (Halle, 1427) = «Nickel *Kannengissere*» (Halle, 1430; Zoder, I, 845), яке трохи раніше мало типову нн. *t* замість вн. *s* — «Nickel *Kannengiter*» (Halle, 1421; там же). Є також свідчення з південнонижньофранкського говору: «*Kannengießer*, Hinrich, Brauer am Judensteg» (Neuss, 1501; Merckens, 5, 123), «*Kannengießer*, Rembolt <...> in der Clever Herberge» (Neuss, 1573; там же), що характеризується німецькими діалектологами як перехідна область між нижньонімецькою і верхньонімецькою територіями. Натомість у південнофранкському говорі в особовій назві зафіксовано вже дифтонгізовану форму другого компонента назви ремісника: «Johannes *Kannengeyser* de Lympurg dedit» (Heidelberg, 1401; Zimmermann, 248).

Найраніші свідчення про дисимільовану коротку форму назви ремісника (*Kanngießer*) виявляємо також у середньонімецьких наріччях. У східно-середньонімецькому наріччі вона засвідчена у верхньосаксонському говорі: «*Kanngiser*» (Zwickau, 1438; Hellfritzsche, 125), «Peter *Cangisser*» (Chemnitz, 1466; там же), «Nickel *Kangissers* Seligen» (Zwickau, 1468; там же), «Michel *Kanngisser*» (Zwickau, 1479; там же), «Meister Heinrich der *Kangißer*» (Oschatz, 1499; Naumann, 169), «Andreas *Kangisser*» (Grimma, 1505; там же). Тут зафіксовано цікавий випадок повернення до повної форми назви ремісника після її дисиміляції: «Meister Hans der *Kangisser*» (Oschatz, 1507; Neumann, 169) та «Meister Hanß *Kannengisßer*» (Oschatz, 1522; там же). У цьому ж наріччі вона поширена в тюринзькому говорі: «*Kangisser*» (Altenburg, 1455; Grünert, 260), «Reißker, Hanß Heinrich, *Kanngießer*» (Altenburg, 1674; Heinzig, 164). У західно-середньонімецькому наріччі *Kanngießer* засвідчений у гессенському діалекті: «*Kangisser*» (Giessen, 1464; Lerch, 51), «des *kangißer* bruder der *kangiß*» (Grünberg, 1445; Knauß, 27), «Henne *Kangisser*» (Grünberg, 1475; там же), «Anselm *kangiessers* Witwe <...>» (Frankfurt, 1477; Lübbecke, 11), «eyn *kangiesser* hencken forme» (Frankfurt, 1477; там же), «Joist Kessler in Henrice Kirns hus under den *Kanngiessern* eyne smit zu machen oder darinne zu dengeln nit gestattet» (Frankfurt, 1490; там же, 23), «*Kanngiesser*» (Marburg, 1536; Allmann, 43), «*Kanngießer*» (Marburg, 1550, 1618; там же), «Thomas der *Kanngießer*» (Kassel, 1468–1553; Losch, 17). До середньонімецького діалектного простору належить також наступний запис: «umbe die *kangisser* ... wer on alde kannen schusseln teller andir czenwercke widdir nuwe czumachen

brengit» (1446; FWB, 8, 579). Цей варіант ремісничого найменування виявлено також в остфальському діалекті: «Heinrich *Kanngießer*» (Hardeggen, 1585; Zoder, I, 845). Тобто території поширення повної та повністю дисимільованої форми фіксації назви конвісара охоплюють два середньонімецькі наріччя і майже повністю збігаються.

Натомість частково дисимільована форма *Kanngießer* фіксується майже виключно в східносередньонімецькому наріччі, де засвідчена в сілезькому: «<...> handwerker der czechen <...> der stad zue Breslaw: creytzemer, cromer, wollenweber <...> *kannegisser* <...>» (Breslau, 1388; Korn, 84), «Hans *Kanegisser*» (Ratibor, 1424–1461; Hyckel, 90), «Donat der *Kannegisser*» (Arnau, 1528; Schwarz, 154), «Endres *Kannegisser*» (Ratibor, 1567; Hyckel, 91); верхньосаксонському: «Niclas *Kanngießer*» (Zwickau, 1423; Protze, 290), «Nickel *Kannegisser*» (Zwickau, 1433; там же, 293), «Michel *Kannegiesser*» (Zwickau, 1492; Hellfritsch, 125), «Baltzer *Kannegisser*, Martin *Kannegisser*» (Zwickau, 1496; там же), «Andreas *Kanngießer*» (Grimma, 1493; Naumann, 169) та тюринзькому говарях: «Diezel *Kanngießer*» (Jena, 1444–1447; Apel, 136), «*Kanngießer*, N» (Altenburg, 1450; Ruhland, 335), «*Kanngießer*, Andres» (Altenburg, 1456; там же), «*Kanngießer*, Hans» (Altenburg, 1479; там же), «*Kannegiser*» (Altenburg, 1506; Grünert, 260), «*Kanngießer*, Heinrich, Mälzer» (Erfurt, 1682; Bauer, 49), «*Kanngießer*, Lorentz, Fuhrmann» (Erfurt, 1693; там же, 126). Винятком є північна частина східнофранкського діалекту, що прилягає до тюринзького: «Dhein *Kannegisers* sweher» (Coburg, 1435; Freiherr, 246). Варіантні форми назви конвісара перепліталися не лише територіально, але й в особових іменах одних і тих самих людей, наприклад у верхньосаксонському говорі: «Heinrich *Kangiesser*» (Dresden, 1493; Fleischer, 56) і «Heinrich *Kannegiesser*» (Dresden, 1493; там же), «Heinrich *Kannegisser*» (Dresden, 1500; там же). Цікаво, що в наведених прикладах, за В. Фляйшером, ідеться про ремісника, який виливав гармати ¹⁷, що свідчить уже про спорідненість ремесел.

Отже, з лінгвогеографічного погляду всі три різновиди могли бути запозиченими польською мовою і слугувати праобразом для польської назви ремісника, але на *Kanngießer* непрямо вказує одне польське відпрофесійне прізвисько (*Kangisser*), тоді як інші форми фіксації прізвиська перебувають уже під впливом п. *konwi* і відображають відповідно також різні етапи формування не лише відпрофесійного прізвиська, а й назви ремісника. Тому можна констатувати, що їхнє формування відбулося завдяки взаємодії та злиттю німецької форми назви ремісника з виготовлення олов'яного литва *Kanngießer* і форми множини *konwi* (від *konew*), що фіксується з 1437 р. (SSTP, III, 331), а в усному мовленні функціонувало, очевидно, значно раніше. Злиття двох іменників відбувалося упродовж XV ст. в три етапи, про що свідчать різні форми фіксації відпрофесійного прізвиська: 1) субституція *a* > *o* (*Kangisser* > *Kongisser* / *Congysser*), 2) зміна суфікса *-er* на *-ar* (*Kongisser* / *Congysser* > *Kongissar* / *Congissar*), 3) субституція *g* > *w* (*Kongissar* / *Congissar* > *Konwissar* / *Convissar* / *Convyssar* / *Conwysar*), у результаті чого виникло ремісниче найменування *convissar* / *konwisar*(z). Не погоджуємося з припущенням Е. Еггерса, що початковою польською назвою ремісника міг бути **konwigisarz*, оскільки, на нашу думку, назва конвісара утворена не

¹⁷ Fleischer W. Die Namen der Dresdner Ratsmitglieder bis 1500 // Beiträge zur Namenforschung.— Heidelberg, 1961.— Bd 12.— S. 56.

блискавичним шляхом перекладу рнвн. *kann(en)* польським відповідником, а шляхом поетапного фонетичного зближення і злиття рнвн. *kanngisser* та п. *konwi*, що є відповідником рнвн. *kann(en)*.

Пам'ятки польської мови зберігають також антропонімну форму назви ремісника з *sch* [ʃ] замість *ss* [s], що згодом графічно зображається через *sz* [ʃ]: «*Congischar de Poznania* <...> ipse Iohannes *Congischar*» (Gniezno, Poznań або Włocławek, 1492; SSNO, III, 74), «*Kasper Konvyszar*» (Sądeckczyzna, 1498; Bubak, 1, 300), «*u thegosz Mikołaja Konwiszarza*» (Sądeckczyzna, 1575; там же) і також передається назві дружини майстра — «*Ursula Congyscharka*» (Sądeckczyzna, 1507; там же, 270). Субституцію *ss* > *sch* відзначаємо вже в німецьких діалектах, зокрема пфальцькому: «*Henkin Kannengyscher*» (Mainz, 1366; Steffens, 105). Вона фіксується також у загальній назві ливаря (Giesser) в гессенському говорі: «*Gischar*» (Marburg, 1610; Allmann, 43), тож не вважаємо це явище польським. Очевидно, основою для цих польських антропонімів слугував незасвідчений рнвн. варіант **kanngischer*, що так само має середньонімецьке походження.

Ще однією формою фіксації відпрофесійного прізвища є *Kangissz* / *Cangissz*: «*Ad instanciam Nicolaj Kangissz, ciuis cracouiensis* <...> idem Nicolaus *Kangissz*» (Kraków, 1469; SSNO, II, 528), «*Martini Cangissz*» (Sądeckczyzna, 1503; Bubak, 1, 270). Засвідчене відпрофесійне прізвище *Kangissz* також зберігає кореневе *a*, однак є двоскладовим на відміну від *Kongisser* (*Kongissar*, *Congischar*, *Congyscher*, *Congysser*). Очевидно, вже в польській мові відбувається редукція *e* чи *a* в суфіксі (-*er*/-*ar*) і злиття його з попереднім складом. Також можна припустити, що в основі польського прізвища — німецька безсуфіксна форма фіксації німецької назви ремісника, що документується в гессенському говорі: «*des kangißer bruder der kangiß*» (Grünberg, 1445; Knauß, 27).

На польському ґрунті назва ремісника і відпрофесійне прізвище зазнають певних графічних модифікацій. Так, початкове нім. *k* у назві ремісника та прізвищу частково передається через *c*: *convissar*, *Congysser*, *Congissar*, *Convissar*, *Convyssar*, *Conwysar*, *Congischar*, *Congyscharka*. Також у польській мові зникає німецьке подвоєне *ss* на користь *s* чи *ʃ* (*convissar* / *konwisarz* / *konwifars* / *konwyfar*; *Konwissar*, *Convissar*, *Convyssar* > *Conwysar*), що однаково передає один і той самий звук [s], пор.: укр. *конвисар(ь)*, бр. *кон(ь)висарь*. Німецький звук [ɪ], що на письмі в ранньому новонавхньо-німецькому періоді позначається як *ie* чи *i*, у польській мові передається лише через *i*.

Водночас свідками фонетичних перетворень у польській мові є: 1) субституція *a* > *o* (*Kangisser* > *Kongisser* / *Congysser*); 2) субституція *g* > *w* (*Kongissar* / *Congissar* > *Konwissar* / *Convissar* / *Convyssar* / *Conwysar*, *Congischar* > *Konvyszar* / *Konwiszarz*); 3) часткова субституція *i* > *y* (*convissar* / *konwisarz* / *konwifars* > *konwyfar*; *Kongisser* > *Congysser*, *Convissar* > *Convyssar* / *Conwysar*, *Konwiszarza* > *Konvyszar*, *Congyscharka*). Морфологічна зміна відбулася в суфіксі -*er*, що змінюється на -*ar(z)*/-*ars* (*convissar* / *konwisarz* / *konwifars*; *Kongisser* / *Congysser* > *Kongissar* / *Congissar*).

Після численних перетворень (*a* > *o*, *g* > *w*, *i* > *y*, *ss* > *s*, -*er* > -*ar*) назва ремісника з виготовлення олов'яного литва з польської мови поширюється в білоруську (*кон(ь)висарь*) та українську мови (укр. *конвисар(ь)*), тобто з початкових звуків залишилися лише приголосні *к* (*k*), *н* (*n*), *с* (*ss*), *р* (*r*). У білоруській мові сюди також відносимо реалізацію *и* як [i], натомість в українській мові — як [и]. У білоруській мові твердість приголосних *р* і частково *н*

позначається додатково через *ъ*, в українській мові *p* частково пом'якшується і передається на письмі через *ь*. До особливості адаптації в українській мові належить субституція *c > ц* у родовому відмінку: *конѣѣса(p)* і *конѣѣцарä*.

Єдина фонетична зміна в німецькій мові, яка передалася польським особовим назвам і назві дружини ремісника, це субституція *ss > sch* в інтервокальній позиції: *kanngisser > *kanngischer* (*Congischar, Konvyszar, Konwiszarza, Congyscharka*).

Отже, можна стверджувати, що у слов'янських мовах поширилися як апелятив та антропонім дві німецькі варіантні форми назви ремісника з виготовлення олов'яного литва: рнвн. *kanngisser* (> п. *convissar > konwisarz / konwifars / konwyfar > укр. конвисар(ь), бр. кон(ъ)висаръ; Kangisser, Kongisser (Congysser), Kongissar (Congissar), Konwissar (Convissar, Convyssar, Conwysar, бр. Конвисаръ) і *kanngischer* (п. *Congischar, Konvyszar Konwiszarz, Congyscharka*). Перша з них засвідчена в двох середньонімецьких наріччях, а друга — лише в західносередньонімецькому. У польській мові перший компонент *Kann-* поступово змінюється під впливом п. *konwi*. Щодо *Kangissz / Cangissz* немає певності, що в основі прізвиська лежить безсуфіксна форма *kangiß* або *kanngisser*.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ДМАМЮ	— Документы Московского архива министерства юстиции / Сост. М. В. Довнар-Запольский. — М., 1897. — Т. 1. — 596 с.
ГСБМ	— Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Рэд. А. М. Булыка. — Мінск, 1985–2013. — Вып. 1–33.
ІСУЯ	— <i>Тимченко Є.</i> Історичний словник українського языка. — Х. ; К., 1930–1932. — Т. 1–2.
КСУМ	— Картотека словника української мови XVI — першої пол. XVII ст. Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича у Львові.
КТ	— Картотека історичного словника українського языка. Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича у Львові.
ЛРК	— Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / Підгот. до вид. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило. — К., 1991. — 222 с.
СУМ XVI–XVII	— Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. / Ред. Д. Гринчишин, М. Чікало, Г. Войтів. — Л., 1994–2013. — Вип. 1–16.
Allmann	— <i>Allmann G.</i> Familiennamen Marburger Handwerker und ihres beruflichen und gesellschaftlichen Umkreises (1500–1850). — Gies-sen, 1989. — 174 S
Arend	— <i>Arend M.</i> Die Personennamen des Friedberger Urkundenbuches. Inaug.-Diss. zur Erlangung der Doktorwürde. — Bonn, 1934. — Bd 1. — 146 S.
Bahlow	— <i>Bahlow H.</i> Liegnitzer Namenbuch : Familiennamen, gedeutet aus den Quellen des Mittelalters. — Lorch, 1975. — 160 S.
Bauer	— <i>Bauer M.</i> Bürgerbuch der Stadt Erfurt 1670–1760. — Marburg, 2002. — 536 S.
Bickel	— <i>Bickel H.</i> Beinamen und Familiennamen des 12. bis 16. Jahrhunderts

- im Bonner Raum.— Bonn, 1978.— 444 S.
- Bubak — *Bubak J.* Słownik nazw osobowych i elementów identyfikacyjnych Sądecczyzny XV–XVII w. (imiona, nazwiska, przezwiska).— Kraków, 1992.— Cz. 1–2.
- Dziuba — *Dziuba B.* Familiennamen nach Freiburger Quellen des 12.–15. Jahrhunderts.— Freiburg, 1966.—196 S.
- Fleischer — *Fleischer W.* Die Namen der Dresdner Ratsmitglieder bis 1500 // Beiträge zur Namenforschung.— Heidelberg, 1961.— Bd 12. — S. 44–87.
- Freiherr — *Freiherr K., Werburg A.* Das älteste Coburger Stadtbuch 1388–1453. — Neustadt an der Aisch, 1977.— 450 S.
- FWB — Frühneuhochdeutsches Wörterbuch / Hrsg. von R. A. Anderson, U. Goebel, O. Reichmann.— Berlin ; NewYork, 1989–2017.— Bd 1–11.
- Heinzig — *Heinzig Fr., Köhler W., Mattis H.* Die Bürgerbücher der Stadt Altenburg in Thüringen 1512–1700.— Marburg, 2008.— 280 S.
- Grünert — *Grünert H.* Die altenburgischen Personennamen.— Tübingen, 1958.—571 S.
- Hellfritzsch — *Hellfritzsch V.* Personennamen Südwestsachsens. Die Personennamen der Städte Zwickau und Chemnitz.— Leipzig, 2007.—702 S.
- Hyckel — *Hyckel G.* Die Ratiborer Metallhandwerker: ein Beitrag zur Kulturgeschichte von Ratibor Stadt und Land.— Warendorf; Ems, 1957.— 94 S.
- Kart. XVII–XVIII — Kartoteka Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku.— <http://www.rcin.org.pl/publication/20029>.
- Knauß — *Knauß O.* Die Entstehung der Grünberger Familiennamen. — Gießen, 1940.—107 S.
- Korn — *Korn G.* Schlesische Urkunden zur Geschichte des Gewerberechts insbesondere des Innungswesens aus der Zeit vor 1400.— Breslau, 1867.—137 S.
- Lerch — *Lerch Fr.* Die Giessener Familiennamen bis 1660. Ihre Entstehung und Bedeutung.— Giessen, 1981.—142 S.
- Losch — *Losch Ph.* Altkasseler und althessische Familiennamen: ein Register zu Stölzels Casseler Stadtrechnungen 1468–1553.— Kassel, 1939.— 19 S.
- Lübbecke — *Lübbecke Fr.* Fünfhundert Jahre Buch und Druck im Frankfurt am Main.— Frankfurt am Main, 1948.— 463 S.
- Merckens — *Merckens H.* Neusser Bürger // Mitteilungen der Westdeutschen Gesellschaft für Familienkunde.— 1975–1976.— Bd 27. H. 2.— S. 44–47; H. 3.— S. 65–67; H. 5.— S. 123–127; H. 6.—S. 149–151; H. 7.— S. 182–185.
- Mulch — *Mulch R.* Arnsburger Personennamen. Untersuchungen zum Namenmaterial aus Arnsburger Urkunden vom 13.–16. Jahrhundert.— Darmstadt ; Marburg, 1974.— 420 S.
- Naumann — *Naumann H.* Die Personennamen der Stadt Grimma/Sachsen. — Berlin, 2003.—199 S.
- Neumann — *Neumann I.* Die Familiennamen der Stadtbewohner in den Kreisen Oschatz, Riesa und Grossenhain bis 1600.— Berlin, 1981.—242 S.
- Nied — *Nied E.* Fränkische Familiennamen urkundlich gesammelt und sprachlich gedeutet.— Heidelberg, 1933.—159 S.

- Osygus — *Osygus K.* Die Personennamen des Wetzlarer Urkundenbuches. Inaug.-Diss. zur Erlangung der Doktorwürde.— Bonn, 1949.— Bd 1.— 193 S.
- Protze — *Protze H.* Das älteste Zwickauer Stadtbuch (1375–1481) und seine Sprache.— Frankfurt [u.a.], 2008.—319 S.
- Reichert — *Reichert H.* Die deutschen Familiennamen nach Breslauer Quellen des 13. und 14. Jahrhunderts.— Breslau, 1908.—192 S.
- Ruhland — *Ruhland W., Riehm H.* Häuserbuch der Stadt Altenburg in Thüringen 1450–1865 : Die Innenstadt.— Marburg, 2005.— 503 S.
- Schöff — *Schöffl S. A.* Die Limburger Familiennamen von 1200 bis 1500. — Frankfurt am Main [u.a.], 1993.—276 S.
- Schwarz — *Schwarz E.* Sudetendeutsche Familiennamen des 15. und 16. Jahrhunderts.— München, 1973.— 373 S.
- SlP XVI — *Słownik polszczyzny XVI wieku* / Red. M. R. Mayenowa, F. Peplowski, K. Mrowcewicz, P. Potoniec.— Wrocław ; Kraków; Warszawa, 1966–1976.—T. 1–10.
- SSNO — *Słownik staropolskich nazw osobowych* / Red. W. Taszycki.— Wrocław ; Kraków ; Warszawa, 1965–1985.—T. 1–7.
- SSTP — *Słownik staropolski* / Red. S. Urbańczyk i in.— Wrocław ; Kraków; Warszawa, 1958–1993.— T. 1–10.
- Steffens — *Steffens R.* Die alten Berufe des Mainzer Raumes im Spiegel vor allem der Familiennamen (spätes Mittelalter und frühe Neuzeit) // *Mainzer Zeitschrift*.—1991.— N 86.— S. 83–137.
- Symanzik — *Symanzik B.* Die alt- und mittelpolnischen Handwerkerbezeichnungen : Onomasiologisch-semasiologische Studien unter Berücksichtigung wissenschaftlicher Aspekte.— Münster ; Hamburg, 1993.— 439 S.
- Volckmann — *Volckmann E.* Alte Gewerbegassen : deutsche Berufs-, Handwerks-, und Wirtschaftsgeschichte älterer Zeit.— Würzburg, 1921.— 354 S.
- Zimmermann — *Zimmermann K.* Der Heidelberger Rotulus aus dem Jahre 1401 : Studien zu den Personennamen.— Heidelberg, 1996.— 417 S.
- Zoder — *Zoder R.* Familiennamen in Ostfalen.— Hildesheim, 1968.— Bd 1.

(Львів)

T. B. PYTS

GERMAN NOUN DENOTING PEWTERER AS MIRRORED IN POLISH, UKRAINIAN AND BYELORUSSIAN WRITTEN MONUMENTS

The paper is dedicated to the research of name of the pewterer in German, Polish, Ukrainian, Byelorussian and Russian. The history of research of this handicraft name is considered here, their sources, the history of their spread and the proces of formation in the Slavonic languages are studied on the basis of written recollection of the XIV–XVII centuries.

Keywords: handicraft name, loan word, assimilation, German dialect, history of language, languages in contact.

ДЕФІНІЦІЯ В ЛОГІКО-ЛІНГВІСТИЧНІЙ СИСТЕМІ ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА

У статті розглянуто поняття «дефініція», «тлумачення», «лексичне значення», а також підходи до трактування лексичного значення. Подано схему лексикографічного представлення лексичного значення у тлумачному словнику, розглянуто структуру та типи дефініцій, описано родо-видовий тип зв'язку в дефініції, а також здійснено спробу побудувати структуру тлумачень на рівні логічних відношень.

Ключові слова: дефініція, дефінієндум, дефінієнс, лексичне значення, тлумачний словник.

Основними поняттями в сучасній науковій теорії логічного тлумачення є «дефініція» та «тлумачення», вживання яких у літературі логічного спрямування принципово не розмежовується. Дефініція — стисле логічне визначення, яке містить у собі найістотніші ознаки визначуваного поняття¹. Тлумачення розуміють і як сам процес логічного визначення, і як його результат: «Тлумачення — це логічний прийом, який дозволяє розрізняти, знаходити, будувати предмет, що нас цікавить, формувати значення нововведеного терміна або уточнювати значення вже існуючого слова в мові <...> Тлумаченням є висловлювання певною мовою, якою описується те, що досягається за допомогою такого логічного прийому»².

Проблема тлумачення у тлумачній частині словника завжди перебувала в колі уваги вчених-лексикографів, зокрема Ю. Д. Апресяна, П. М. Денисова, Г. А. Уфимцевої, Й. А. Стерніна, О. П. Євгенєвої, Л. І. Кисельовського, Ю. С. Степанова, Н. Ю. Шведової, В. М. Русанівського, В. А. Широкова, О. О. Тараненка, Л. С. Паламарчука, Н. М. Сухариної та ін.

Цікаві роздуми щодо проблеми тлумачення в порівняльному аспекті викладено в праці Л. В. Щерби «Опыт общей теории лексикографии», яка, за визначенням багатьох дослідників, заклала фундамент подальшого розвитку теоретичної і практичної лексикографії. Учений відзначив невідповідність між об'єктивним науковим уявленням про речі, властивості, дії, процеси та їх відображенням у значеннях слів загальнолітературної мови. Як зауважує Л. В. Щерба, питання про вибір поняття, яке має стосуватися різних типів словників — лінгвістичних та енциклопедичних, залежить насамперед від різних завдань, що їх ставлять перед енциклопедичними й тлумачними словниками. У цьому й полягають основні відмінності між енциклопедичними та філологічними типами визначень³. Так, енциклопедичні словники дають

¹ Словник української мови : В 11 т. — К., 1971. — Т. 2. — С. 259.

² Горский Д. П. О видах определений и их значении в науке // Проблемы логики научного познания. — М., 1967. — С. 297.

³ Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии : Избранные работы по язы-

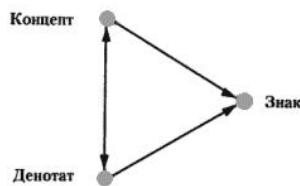
визначення предмета чи явища, описуючи денотат, а в тлумачних словниках основним є тлумачення слова, що позначає певний денотат.

Думка Л. В. Щерби про те, що існує невідповідність між науковим уявленням про речі та їх відображенням у значеннях слів загальнолітературної мови, згодом набула розвитку в мовознавчій літературі й оформилася у вигляді концепції «наївної картини світу», або «наївного реалізму»⁴.

Ю. Д. Апресян зазначає, що «наївне поняття» є об'єктом тлумачення у тлумачному лінгвістичному словнику і формує «наївну картину світу»: «Наївне поняття відрізняється від наукового способом зображення позамовної ситуації, фіксуванням позиції спостерігача стосовно об'єктів дійсності, що описується, і вказівкою на те, як мовець оцінює описувану ситуацію і яку оцінку цієї ситуації він передбачає у слухача»⁵. Таке розуміння специфіки змісту дозволяє адекватно подати значення слова, а не детально описувати денотат.

У сучасному мовознавстві існують різні погляди щодо того, що лежить в основі опису тлумачення — смисл поняття, значення чи зміст лексичної одиниці. Наприклад, П. Н. Денисов вважає, що дефініція співвідноситься з поняттям слова⁶.

Важливі міркування знаходимо в Г. Фреге — філософа та логіка, одного із засновників логічної семантики, який у своїй праці «Смисл і денотат» описав співвідношення між денотатом, концептом та знаком у вигляді трикутника, що демонструє залежність знака як від об'єктивно існуючої реальності (денотат), так і від суб'єктивних уявлень про цю реальність (концепт)⁷:

Знак тут — певний предмет (слово, зображення), денотат — об'єкт, що репрезентує знак, концепт — уявлення про об'єкт, яке склалося в суб'єкта знакової діяльності. Тобто, згідно з цим трикутником, кожний об'єкт фіксується в мові за допомогою смислу, а знак залежить як від об'єктивно існуючої реальності, так і від суб'єктивних уявлень.

На думку Г. Фреге, знак (слово, словосполучення чи графічний символ) може розглядатися не тільки у зв'язку з позначуванням, тим, що можна було б назвати значенням знака (денотатом), але й зі смислом знака (концептом), що відображає спосіб представлення позначуваного цим знаком предмета.

кознанию и фонетике.— Ленинград, 1958.— Т. 1.— С. 54–91.

⁴ Кузнецов А. М. Объективные знания об окружающем мире и их отражение в лексике и лексикографии // Слово в грамматике и словаре.— М., 1984.— С. 160.

⁵ Апресян Ю. Д. Избранные труды.— 2-е изд., испр. и доп.— М., 1995.— Т. 1.— С. 46.

⁶ Денисов П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания.— М., 1980.— С. 202.

⁷ Фреге Г. Смысл и денотат. Мысль: логическое исследование // Семиотика и информатика.— М., 1977.— Вып. 8.— С. 23.

Два різних знаки можуть указувати на один і той самий предмет, наприклад: вирази *Ранкова зірка* і *Вечірня зірка* вказують на один і той самий предмет — планету, але є різними за змістом⁸.

У мовознавчій літературі існує тенденція до розмежування термінів «тлумачення», «визначення» відповідно до сфери їхнього функціонування: «тлумачення» пов'язують із словами загальноновживаними, «визначення», «дефініція» — із словами-термінами⁹.

Різні думки знаходимо й щодо того, що лежить в основі тлумачення: лексичне значення чи відображення чогось. В енциклопедії «Українська мова» лексичне значення розглядається як «конкретно-індивідуальний зміст слова, який являє собою відображення або тільки вираження (в різних типах слів) та фіксацію в свідомості позначуваного словом елемента дійсності і є закріпленням за формою слова (відповідним звуковим комплексом), унаслідок чого стає можливою його реалізація як явища мови, а не тільки свідомості»¹⁰.

У науковій літературі є різні підходи до трактування лексичного значення, зокрема згадана енциклопедія «Українська мова» групує їх так:

1) лексичне значення як особлива форма відображення дійсності, співвідносна з такими психологічними явищами, як поняття й уявлення або емоції і т. ін. (у логічному та психологічному лінгвістичних напрямках лексичне значення прирівнювалося до поняття або уявлення);

2) лексичне значення як відношення між певним звуковим комплексом (назвою) і позначуваним ним предметом або поняттям про цей предмет (у концепціях лінгвістичного структуралізму, у знакових теоріях мови);

3) у суто прагматичному плані — як позамовна реакція (поведінка) суб'єкта на слово як мовний стимул (біхевіоризм), в емпіричному плані — як конкретне слововживання в мовленні (Л. Вітгенштейн);

4) у «власне лінгвістичному» плані (як синтагматичному, так і парадигматичному) — як потенційна лексична сполучуваність (дистрибуція, валентність) слова (в підходах дескриптивістів) або його місце в співвідношенні з іншими семантично близькими словами¹¹.

Дехто з учених, зокрема Н. Г. Комлев, Ю. Д. Апресян, О. С. Ахманова, Д. Н. Шмельов та ін., підтримують думку, що в основі опису тлумачення у словнику лежить лексичне значення слова. Однак у мовознавстві є й інший погляд, згідно з яким тлумачення розглядають лише як відображення, наближений «портрет»¹² тлумачного слова, а не опис його лексичного значення. Такі міркування ґрунтуються на тому, що насправді перелік деталей внутрішньої структури лексичного значення або опис поняття, яке співвідноситься з даним явищем об'єктивної дійсності, у тлумаченні не стосується внутрішньої структури змісту лексичного значення, а описує його виключно ззовні, причому саме лексичне значення реєстрової одиниці в описі повністю відсутнє¹³.

⁸ Фреге Г. Знач. праця.— С. 23.

⁹ Дієслово в лексикографічній системі / О. Г. Рабулець, Н. М. Сухарина та ін. — К., 2004.— С. 37.

¹⁰ Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови).— К., 2000.— С. 284–285.

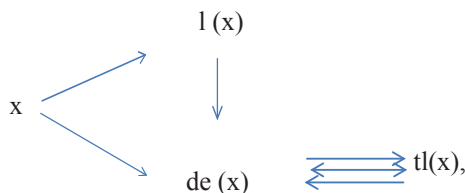
¹¹ Там же.— С. 285.

¹² Денисов П. Н. Знач. праця.— С. 170.

¹³ Пецак М. М., Клименко Н. Ф. та ін. Лексична семантика в системі «людина — машина». — К., 1986.— С. 173.

Зовсім інші міркування знаходимо в працях В. Дорошевського. Учений основою тлумачення вважав саме мінімальний зміст, яким різняться назви слів певної мови ¹⁴.

На нашу думку, лексичне значення — це певна абстракція, а дефініція — конкретне поняття, зафіксоване в тексті. Лексикографічне представлення лексичного значення нам дає дефініція. Символічно це можна зобразити так:

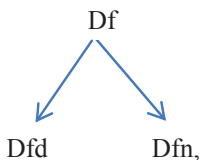

де x — словникова одиниця, $l(x)$ — лексичне значення, $de(x)$ — дефініція, $tl(x)$ — тлумачення.

Лексикографічним представленням значення є дефініція $de(x)$, або тлумачення $tl(x)$, що в свою чергу має певну структуру.

Це дає можливість вивчати дефініцію засобами відповідної науки й здійснювати наукові дослідження. Так, в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України Н. М. Сухарина ¹⁵ провела системний аналіз структури словникових дефініцій дієслова, на основі якого розробила модель декомпозиції дієслівних тлумачень в універсальний лінійний (табличний) формат, що дозволило експлікувати семантичні механізми в системі дієслівної лексики сучасної української мови. Аналогічне дослідження провела О. О. Погрібна ¹⁶, яка здійснила комплексний аналіз семантики іменників, зокрема лексико-семантичних груп на позначення назв знарядь праці та споруд, і побудувала на цій основі відповідні моделі, виходячи зі специфіки лексикографічного представлення таких іменникових лексем у СУМі.

Розглянемо основну структуру дефініції, яку схематично можна зобразити таким чином:

де Df — дефініція, Dfd — означувана частина (дефінієндум), Dfn — означувальна (дефінієнс). Наприклад: «**ОДИНІЦЯ**, *і, ж*. 1. Найменше ціле

¹⁴ Дорошевський В. Про тлумачення значень слів у словниках // Мовознавство. — 1970. — № 5. — С. 14.

¹⁵ Сухарина Н. М. Граматична та лексична семантика українського дієслова в лексикографічній системі : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2003. — 19 с.

¹⁶ Погрібна О. О. Лексична та граматична семантика іменників у «Словнику української мови» (назви знарядь праці та споруд) : Дис. ... канд. філол. наук. — К., 2005. — 244 с.

число, перше в десятку, а також цифра 1, якою воно позначається; // тільки мн. Числа від 1 до 9, а також цифри, що їх позначають. До п'яти років дитина повинна вміти додавати й віднімати одиниці (із журн.); // тільки мн. Останні цифри багатозначних чисел. Щоб додати два багатозначні числа, слід одиниці додавати до одиниць, десятки до десятків, сотні до сотень тощо (з навч. літ.)»¹⁷.

Означувана частина звичайно коротка, вона безпосередньо вказує на те, що піддається означенню. Означувальна частина містить таку інформацію, яка необхідна для визначення і стає відомою в процесі визначення. Специфічною особливістю дефініції, яка відрізняє її від інших типів висловлень, є те, що обидві її основні частини перебувають у певному відношенні еквівалентності. У деяких контекстах їх можна поміняти місцями, не порушуючи істинності висловлення¹⁸.

Обов'язковою умовою поєднання цих складників у тлумаченні є зв'язок між ними, який формально не реалізується, хоч і набуває певного змісту. При цьому в логічному тлумаченні повинна бути умова рівнозначності, взаємозамінності дефінієндума дефінієнсом і навпаки. Дефінієнс має якнайточніше співвідноситися з дефінієндумом, виконуючи умову рівнозначності $Dfd \equiv Dfn$ ¹⁹.

Головною особливістю логічних тлумачень є те, що вони фіксують або констатують загальноприйняте значення певного терміна й не вносять змін у його зміст. Тобто дефінієнс не додає жодних смислових елементів, які були б відсутні в дефінієндумі. Саме тому ці тлумачення стали основним методом представлення лексичного значення в лексикографічних працях тлумачного типу.

Існують різні класифікації опису логічних понять у словниках. Наприклад, іспанський лексикограф Х. Касарес поділяв усі тлумачення на дві основні групи: «реальні» та «номінальні». Під «номінальними» лінгвіст розумів тлумачення, зроблені на основі найістотніших ознак, достатніх для найзагальнішої ідентифікації слова. «Реальні» він поділяв на види та підвиди за різними критеріями: генетичні — за результатом дії, породженої тлумачним словом; описові — за описом у тлумаченні форми чи властивостей; телеологічні — за критерієм розкриття значення через вказівку на мету²⁰.

У логіці за способом викладу змісту у структурній частині дефінієнса розрізняють екстенціональні та інтенціональні тлумачення. Перший вид твориться шляхом переліку елементів, які позначаємо цим терміном. Останні є фіксацією відповідних властивостей описуваного предмета²¹.

Л. С. Паламарчук, Л. А. Юрчук та ін. виділяють дві групи тлумачень залежно від типу витлумачуваних слів: 1) описові тлумачення, що вживаються переважно для службових частин мови: прийменників, часток, сполучників, вигуків; 2) тлумачення для слів з номінативною функцією, які поділяють

¹⁷ Словник української мови. — К., 1974. — Т. 5. — С. 629.

¹⁸ Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії / В. А. Широков, В. М. Білоноженко, О. В. Бугаков; відп. ред.: В. А. Широков. — К., 2010. — С. 24–25.

¹⁹ Горский Д. П. Определение (логико-методологические проблемы). — М., 1974. — С. 100.

²⁰ Касарес Х. Введение в современную лексикографию. — М., 1958. — С. 174–175.

²¹ Горский Д. П. Определение (логико-методологические проблемы). — С. 82.

на два типи: а) тлумачення, що розкривають співвідношення між словом та предметом, явищем або поняттям; б) тлумачення на основі словотвірних зв'язків з відсиланням до слова того ж кореня²².

Однак у лексикографічній теорії та практиці сформувалися два основні типи тлумачень: описовий (аналітичний) та відсилковий (релятивний)²³. Такі тлумачення найбільше відповідають вимогам тлумачного словника. Методика описового тлумачення полягає в тому, що значення реєстрових слів тлумачаться за допомогою значень інших слів через виявлення тих істотних відмінностей, завдяки яким ці значення співвіднесені одне з одним²⁴, напр.: «**АВТОМАТИЧНІСТЬ**, *ності, ж.* Властивість за знач. автоматичний»²⁵.

У логічній побудові дефініцій, які є об'єктом опису у відповідних словниках, особливу увагу звертають на їхню структуру. Структурна шаблонність і схематичність дефініювання терміна, що зумовлена строго окресленими межами поняття, з яким він співвідноситься, лежить в основі моделювання опису слів як у тлумачних, так і в термінологічних словниках.

Основою структур, що їх використовуємо для побудови тлумачень загальноживованої лексики, є родо-видові відношення. Саме цей тип переважає у тлумачній лексикографії. Логічний характер таких тлумачень конкретної лексики пояснюємо безпосередньою співвіднесеністю їх з елементами реальної дійсності і відтворенням у тематичних класах відношень між предметами і явищами реальної дійсності.

На думку І. М. Волкової, опис тлумачення будь-якого поняття полягає у приведенні його у відповідність з уже відомим, раніше визначеним поняттям, а під час дослідження логічної структури тлумачень важливим є встановлення характеру зв'язків між поняттями всередині тлумачення²⁶. Саме такими є родо-видові та партитивні типи зв'язків, що становлять логіко-поняттєву основу тлумачень.

Родо-видовий тип зв'язку у тлумаченні реалізується через співвіднесення видового поняття з родовим, ширшим і вже відомим. Ключовим моментом цієї процедури є виявлення родового поняття й ознаки (однієї або кількох), які повинні бути покладені в основу класифікації родового поняття і від яких залежать видові ознаки, що відображаються в тлумаченнях видових понять²⁷.

Процедура побудови дефінієнса родо-видових тлумачень полягає у виборі поняття, яке є родовим щодо дефінієндума (бажано, щоб це був найближчий рід), і фіксації ознаки, якою дефінієндум відрізняється від інших можливих видів, що входять у це родове поняття. Таким чином, відбувається ідентифікація класу, до якого належить поняття, й окреслюються видові ознаки, на основі яких воно вирізняється з-поміж подібних видових понять цього класу²⁸.

²² Паламарчук Л. С., Юрчук Л. А. Засади створення Словника української мови // Мовознавство.— 1967.— № 3.— С. 19–29.

²³ Дієслово в лексикографічній системі.— С. 41.

²⁴ Погрібна О. О. Зазнач. праця.— С. 59.

²⁵ *Автоматичність*. — <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=281&page=11>.

²⁶ Волкова І. Н. Моделирование определений в терминологических стандартах // Современные проблемы русской терминологии.— М., 1986.— С. 143.

²⁷ Там же.— С. 144.

²⁸ Свицзов В. И. Логика.— М., 1987.— С. 166.

Отже, проблема тлумачення цікавить не лише мовознавців, а й логіків та філософів. Одним з основних завдань сучасної лексикографії є опис дефініцій у лексикографічній системі. Побудова дефініцій, яка в свою чергу має певну структуру та поділяється на різновиди, вимагає нових методів дослідження та знань. Дати тлумачення слова — означає не просто описати його лексичне значення, необхідно розглянути структуру дефініції, визначити, до якого типу вона належить, адже лексичне значення є певною абстракцією, а дефініція — це конкретне представлення цієї абстракції.

I. V. OLEKSANDRUK

DEFINITION IN THE LOGIC-LINGUISTIC SYSTEM OF EXPLANATORY DICTIONARY

This article deals with the notions as «definition», «interpretation», «lexical meaning», and also approaches to the interpretation of lexical meaning. The scheme of lexicographic representation of lexical meaning in the explanatory dictionary is given. The structure and types of definitions are considered, the generic type of interconnection in the definition is described. There was made an attempt to construct an interpretation structure at the level of logical relations.

Keywords: definition, definiendum, definiens, lexical meaning, explanatory dictionary.

Скляренко В.Г.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАГОЛОСУ. ДІЄСЛОВО

К.: Наукова думка, 2017.— 703 с.

Минулого року вийшов у світ ще один том із серії досліджень історії українського наголосу В. Г. Скляренка — академіка Національної академії наук України, мовознавця, широко відомого в славістиці своїми працями з історії та етимології української мови, порівняльно-історичного дослідження слов'янських мов, але найперше, звичайно, з історичної слов'янської акцентології, — «Історія української мови. Дієслово». Рецензоване видання є складовою частиною вже значною мірою реалізованого фундаментального авторського задуму — дати якнайповніший опис історії акцентної системи української мови з її праслов'янськими коренями, з її діалектним розмаїттям на основі всіх напрацювань історії українського мовознавства та слов'янської мовознавчої компаративістики XIX — початку XXI століть¹. Праці такого жанру мають значення як для історичної та порівняльно-історичної акцентології національних мов, так і для характеристики сучасного стану їхніх акцентних систем — як у загальноописовому, так і в кодифікаційному плані (якщо говорити про пріоритетність у підходах автора цієї монографії до подання й висвітлення мовного матеріалу, то перед нами, безперечно, насамперед історик мови, а потім уже сучасний нормалізатор).

Мета дослідження — простежити історію акцентуації дієслів української мови від пізньопраслов'янського періо-

ду до нашого часу і встановити основні тенденції в їхньому наголошуванні. Дослідження спирається на раніше здійснену автором реконструкцію пізньопраслов'янського наголосу дієслів (у монографії: Праслов'янська акцентологія. — К., 1998) і на величезний, достатньо надійний український мовний матеріал — акцентованих пам'яток кінця XVI — початку XVIII ст., українських говорів, словників української мови XIX–XX ст., із залученням порівняльних даних з інших слов'янських мов.

Це дуже докладний і достатньо повний опис досліджуваного матеріалу з його стрункою систематизацією і послідовним композиційним групуванням. У межах кожного з підрозділів спочатку подається історико-мовний та діалектний матеріал, дані інших слов'янських мов, потім — коментар автора з оглядом відповідної літератури, поясненнями закономірностей у розвитку тих чи інших акцентних парадигм і відхилень від них.

Основна частина книги (с. 9–498) присвячена аналізу акцентуації дієслівних форм. Дієслова групуються насамперед за структурними типами: на **-iti** (**-itъ**), **-ěti** / **-ati** (**-itъ**), **-ti** (**-etъ** / **-jetъ**), **-ati** (**-etъ** / **-jetъ**), **-nōti** (**-netъ**), **-ovati** / **-evati** (**-ujetъ**), **-ati** (**-ajetъ**) / **-ěti** (**-ějetъ**), атематичні дієслова, а також розряди префіксальних дієслів (з них особливо докладно висвітлено розряд з префіксом **ви-**). У межах структурних типів дієслова погруповано за акцентними парадигмами — баритонованою, окситонованою та з рухомим наголосом. Далі йде групування матеріалу за дієслівними формами: інфінітив, форми теперішнього часу, форми минулого часу на **-л-**, пасивні дієприкметники (із суфіксами **-ен-**, **-ан-**, **-н-**, **-т-**), дієприслівники (на **-чи**, **-ши**). Разом з додатком — іменни-

¹ Крім уже опублікованої давніше монографії В.Г.Скляренка «Історія українського наголосу. Іменник» (К., 2006, 709 с.) та рецензованого тут видання, до цієї серії ще має вийти третя книга — «Історія українського наголосу. Прикметник. Займенник. Числівник. Прислівник» (див. Вступ до рецензованої монографії, с. 3).

ками віддієслівного походження — охоплено, отже, майже всі дієслівні форми та лексико-граматичні розряди (крім тих, що вже вийшли з мовного вжитку) і значну частину словотвірних дериватів — назви субстантивованих дій, назви діячів та ін.

Розглядаючи історію акцентуації форм інфінітива, особових форм дієслів, дієприкметників і дієприслівників, автор на широкому фактичному матеріалі проводить зіставлення акцентних парадигм, з одного боку, між пізньопраслов'янським і власне українськими етапами їхнього розвитку, а з другого, — нерідко вже в межах власне українського етапу між старим і новим періодами в розвитку української літературної мови, а також між південно-західною і південно-східною групами українських говорів.

Так, у межах розряду баритонованих дієслів на **-iti (-itъ)** переважна більшість з них досить послідовно зберігає в українській мові у формах інфінітива первісний кореневий наголос (*ві́рити, мо́вити, ста́вити* та ін.), але в частині з них відбулося переміщення до суфіксального наголошення, навіть у південно-східних говорах (*ди́міти, жа́літи, значі́ти* «робити позначки», *си́тіти, я́тріти* та ін.), але особливо це характеризує південно-західні говори, наприклад: *ми́літи, сла́іти, ста́ріти* та ін. (с. 13–18). У межах розряду окситонованих дієслів на **-iti (-itъ)** переважна більшість так само досить послідовно зберігає у формах інфінітива первісний суфіксальний наголос (*води́ти, гри́іти, ку́ріти, робі́ти* та ін.), але в частині з них наголос перемістився на корінь: *лі́чити, се́рдити, по́стіти* (з подвійним наголосом) та ін. (с. 35–42). У формах теперішнього часу, наприклад, у межах розряду окситонованих дієслів на **-iti (-itъ)** — з тих, що зберігають у формі інфінітива первісний суфіксальний наголос, — як у давніх українських пам'ятках кінця XVI — початку XVIII ст. (хоча, як відомо, у них загалом відбита акцентна система південно-західних говорів того часу), так і в сучасних південно-східних говорах і в новій літературній мові досить послідовно зберігається пізньопраслов'янська акцентуація — флексивна в 1-ій ос. одн. і

коренева в усіх інших особових формах: *мо́літи* — *молю́, мо́лиш* і т. д. У південно-західних же говорах форми 1-ої ос. одн. набули також кореневого наголошення (як відзначає В. М. Винницький, диференціація в цьому плані між південно-східними і південно-західними говорами починається з другої половини XVIII ст.), причому автор дотримується тієї позиції, що таке наголошення форм 1-ої ос. відбулося не під зовнішніми впливами (з боку польської мови), а за внутрішньою аналогією до форм 2-ої і 3-ої ос. (с. 43–59; див. також с. 265–267, 478–479).

У монографії приділено належну увагу акцентуаційним особливостям творення форм наказового способу в українській мові (з паралелями в інших слов'янських мовах), що, звичайно, слід тільки вітати, адже нормативні джерела часто ігнорують їх у своїх матеріалах (так само, до речі, як і форми кличного відмінка в іменникових парадигмах). Авторська інтерпретація акцентуаційних явищ у цих процесах видається цілком переконливою, але на одному випадку хотілося б спинитися дещо докладніше. Акцентуація форм наказового способу в дієсловах з коренем (у деяких випадках і з попереднім суфіксом, пор. *дво́іти*) на [j] і наголошеними суфіксами **-i-** та (у деяких випадках) **-a-** є все-таки не завжди регулярною (на відміну від дієслів з ненаголошеним суфіксом, пор.: *го́іти* — *гой, го́ймо, го́йте*, так само *ко́іти* і т. д., у тому числі з чергуванням **o/i**: *кρόіти* — *крій* і т. д.). Якщо в одних випадках це не менш регулярно відтягнення наголосу з суфікса на корінь (*тру́іти* — *труй*, у тому числі з чергуванням **o/i**: *бо́ітися* — *бійся, сто́яти* — *стій, дво́іти* — *двій* і т. д., *до́іти* — *дій, по́іти* — *ній*), то в деяких інших уже, очевидно, доводиться визнавати наявність варіантності форм наказового способу або (у новіших словах) і форм узагалі без відтягнення наголосу (з чим, очевидно, не погоджується автор рецензованої монографії): *та́іти(ся)* — *та́й(ся)* і *та́й(ся)* (пор., наприклад, *не та́йся* в О. Кониського, С. Руданського і *не та́йся* в М. Коцюбинського, *не та́йсь* в А. Кримського, а також «*прича́йсь тихенько*» у М. Стельмаха; з такою варіантністю форми наказового способу

від *таїти(ся)* подано, зокрема, в «Правописному словнику» Г. Голоскевича); *пліти* — *плі, плімо, пліть* ².

Дуже докладно й послідовно в межах кожного зі структурних розрядів дієслів розглянуто в монографії еволюцію в українській мові акцентуаційних особливостей лексико-граматичних розрядів дієприкметників (пасивних) та дієприслівників.

У межах дієприкметників (див. с. 30–32, 67–70, 116–121, 274–276 та ін.) автор, по-перше, простежує два основні напрями в розвитку їхньої акцентуації — а) збереження кореневого наголосу — у похідних від баритонованих дієслів на **-ити** та **-ати**, що зберігають первісний кореневий наголос у формі інфінітива: *квашений, мучений, тишений* та ін. (с. 30–32), *вішаний, слуханий* та ін. (с. 356–357); б) відтягнення наголосу із суфікса на корінь — у похідних від окситонованих дієслів на **-ити**: *кращений, молочений, хвалений, хоронений* та ін. (с. 67–70), у похідних від дієслів на **-ити, -іти** з рухомим наголосом: *варений, гбсений, прощений* та ін. (с. 116–121), у похідних від окситонованих дієслів на **-ати**: *казаний, писаний, тканий* та ін. (с. 274–276). По-друге, всередині сфер дії обох цих тенденцій у загальнонаціональній українській мові проводиться поділ, з одного боку, між південно-східними говорами та літературною мовою, а з другого, — певною частиною південно-західних говорів, які виявляють схильність в обох цих випадках до збереження суфіксального наголошування дієприкметників: *квашений, мучен* і под. (с. 30–32), *кращений, хвалений* та ін. (с. 67–70), *варений, саджсений* та ін. (с. 116–121). По-третє, проводиться також поділ за лексико-граматичним принципом, який вступає в дію в певних випадках, — переходом дієприкметників у прикметники з відповідною акцентуаційною диференціацією таких слів, пор.: *мочений* і *мочений, хрещений* і *хрещений* (с. 70), *варений* і *варений, прощений* і *прощений* та ін. (с. 120; див. також с. 490, 619).

Якщо наголошування дієприслів-

ників із суфіксом **-(в)ши** відтворює наголошування відповідних твірних власне дієслівних основ — інфінітива або особових форм минулого часу, а наголошування дієприслівників із суфіксом **-чи**, співвідносних із дієсловами з ненаголошуваними суфіксами у формі інфінітива, — наголошування відповідних твірних форм 3-ої ос. мн. теперішнього часу, то акцентуація дієприслівників на **-чи**, співвідносних із дієсловами з наголошуваними суфіксами у формі інфінітива, складніша, що докладно показано в монографії (див. с. 32–34, 71–75, 121–125, 130–131, 149–153, 277–280 та ін.). Автор відзначає, зокрема, що такі дієприслівники мають в українській мові потрібну акцентуацію: «1) зберігають первісне кореневе наголошення (якщо колишні баритоновані дієслова злилися з окситонованими; як правило, у південно-східних говорах і в літературній мові); 2) змінили первісне кореневе наголошення на кінцеве (якщо колишні баритоновані дієслова злилися з дієсловами з рухомим наголосом; як правило, у південно-західних говорах); 3) набули суфіксальної акцентуації (у південно-західних говорах, відбитих у граматиці української мови С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера)» (с. 34). Загальна закономірність наголошування таких дієприслівників у сучасній літературній мові — перенесення наголосу на «власний» дієприслівниковий суфікс, пор., наприклад: *гноїти* — *гноять* — *гноючи, диміти* — *димлять* — *димлячи, псувати* — *псують* — *псуючи, смішити* — *смішать* — *смішачи* і т. ін. (на відміну, наприклад, від *містити* — *містять* — *містячи, сваритися* — *сваряться* — *сварячись, тоніти* — *тонуть* — *тонути* або: *красти* — *крадуть* — *крадучи*, але в південно-західних говорах *крадуть* — *крадучи*) — може порушуватися. Важко, звичайно, сказати щодо кожного конкретного випадку, чи це відбувається так у самій живій мові, чи тільки подається в тих чи інших джерелах. Пор., наприклад: *грішити* — *грішать* — *грішачи* (з подвійним наголошуванням у певних джерелах), *кріпити* — *кріплять* — *кріплячи, щепити* — *щеплять* — *щеплячи, чадіти* — *чадіє* — *чадіє* (автор слушно відзначає помилковість подібних наголошувань з погляду сучасної літе-

² Див.: Тараненко О. О. Словозміна української мови (таблиці відмінювання і дієвідмінювання). — Nyíregyháza, 2003. — С. 173.

ратурної норми: с. 131, див. також с. 74–75, 152 та ін.). З цього погляду слід уже також, очевидно, кодифікувати форму дієприслівника на **-чи** від дієслова *хотіти* не *хотячі* або *хотячі* (див. огляд цих форм у староукраїнських джерелах і пізніше: с. 278–279), а *хочучи*, оскільки парадигма форм теперішнього часу цього дієслова вже змінилася, перейшовши з 2-ої дієвідміни (*вони хотять*) до 1-ої (*вони хочуть*). Автор проводить також у відповідних випадках диференціацію в наголошуванні між твірними формами дієприслівників на **-чи** і похідними від них прислівниками: *лежачі* — *лѣжачи*, *сидячі* — *сидячи* і под. (с. 152, 492). Окремо автор спинається на акцентуації дієприслівників на **-а(я)**, що ще зберігаються в українських говорах: *лежа*, *стоя* і под., обстоючи власне український характер кореневого наголошування таких слів, а суфіксальний наголос пояснюючи впливом церковнослов'янської мови (с. 152–153).

Аналізуючи систему акцентуації префіксованих дієслів української мови, автор приходить до важливого висновку про первинність у префіксальних дієсловах ще праслов'янської мови саме префіксального наголошування (причому у формах не тільки доконаного виду на **ви-**, які зберігають таке наголошування дотепер, а й недоконаного, і щодо всіх дієслівних префіксів), і явище пізніших переміщень наголошування з префіксів на корені та суфікси слів він вважає визначальним для історії акцентних систем українського дієслова (з тими чи іншими паралелями в різних слов'янських мовах). Наприклад: «Майже повна втрата префіксальними дієсловами на ґрунті давньоруської і української мов первісної префіксальної акцентуації і набуття наголошення відповідних безпрефіксних твірних дієслів, безперечно, є найбільшою і найважливішою акцентною зміною в системі українського дієслова» (с. 463) (щодо первинності саме префіксального наголошування в дієсловах недоконаного виду з префіксом **ви-** на зразок *виходити* автор поділяє, зокрема, думку А. А. Залізняка). Переміщення наголосу з префікса на корінь відбувалося внаслідок того, що наголос ставав ніби «центром ваги слова» (за Л. П. Васи-

льєвим), намагаючись посісти серединний склад (с. 474).

Префіксальні дієслова недоконаного виду на **-ити** (*виходити*, *доводити*, *завозити* і под.) та дієслова доконаного виду на **-ити**, **-ати** на зразок *відсидіти*, *доглядіти*, *полежати*, *устояти* і под. мають, як відомо, у сучасній загальноукраїнській мові різні типи наголошування: у південно-східних говорах і в літературній мові наголос припадає на корені слів (хоча в літературній мові існує й *виїздіти*), тоді як у більшості південно-західних говорів — переважно на суфікс, хоча префіксальні похідні від *лежати*, *сидіти*, *стояти* теж уживаються в цих діалектних масивах, як правило, з кореневим наголошуванням (с. 413–417, 463–468, 470–476). У трактуванні цих фактів думки дослідників розходяться. Якщо факт суфіксального наголошування таких дієслів цілком логічно можна пояснити орієнтуванням префіксальних похідних на наголошування відповідних твірних дієслів (*глядіти* — *доглядіти*, *ходіти* — *виходіти*), то наявність кореневого наголосу в них — факт, що його відзначають тільки для української мови, — не має такої однотайності пояснення серед акцентологів. Л. А. Булаховський, зокрема, вважав, що це пізніше переміщення наголосу з суфікса на корінь (під впливом відповідного наголошування форм теперішнього часу, наприклад: *виходжу*, *виходиш* і т. д. — *виходити*). В. Г. Скляренко ж, виходячи зі свого бачення напрямів розвитку акцентуації слов'янського й, зокрема, українського дієслова, пояснює це, цілком навпаки, як перенесення наголосу з кореня на суфікс (с. 416–417, 474): «На наш погляд, префіксально-суфіксальні дієслова типу *виходити* і типу *заходити* отримали кореневу акцентуацію (відійшовши від первісної префіксальної акцентуації. — О. Т.) на всьому просторі староукраїнської мови, але з часом у більшості південно-західних говорів втратили кореневе наголошення і набули суфіксального під впливом безпрефіксних твірних дієслів (з первісним суфіксальним наголосом)» (с. 416–417); «З часом у більшості південно-західних говорів префіксально-суфіксальні дієслова типу *виходити*, *заходити* втратили кореневе наголошення і набули

суфіксального, що сталося під впливом безпрефіксних твірних дієслів (з первісним суфіксальним наголосом: *бродіти*, *водіти*, *возіти*, *гоніти*, *носи́ти*, *ходіти*)» (с. 467).

Такий же погляд автор обстоює (див. с. 439–462, 494–495) в поясненні природи подвійного наголошування префіксальних дієслів теперішнього / майбутнього простого часу у формах 2-ої і 3-ої ос. одн. і 1–3-ої ос. мн. на зразок [ти] *за́мкне́ш* (*при́йде́ш* та ін.), [він] *за́мкне́*, [ми] *за́мкне́мо* і т. д., у тому числі дієслів із префіксами з наявністю голосного [о], що перейшов в [і]: *візьме́ш*, *зі́рве́ш*, *обі́йде́ш* і под. (у південно-східних говорах наголошування в цих слововформах припадає звичайно на префікс, тоді як у південно-західних — переважно на особові закінчення) ³.

³ Слід зауважити, що сучасні нормативні словники української мови пропонують, на жаль, досить строкату картину наголошування особових форм теперішнього / майбутнього простого часу дієслів з префіксами, що мають у своєму складі [і] походженням з [о]. Це зумовлено не тільки загальним зрозумілим об'єктивним чинником — наявністю в різних регіонах функціонування української мови різних моделей акцентуації таких дієслів, а й, безперечно, цілком очевидним суб'єктивним фактором — невпевненістю й ваганням лексикографів або й просто їхньою неухважністю. Пор., наприклад, факти такої непослідовності в словнику «Українська літературна вимова і наголос» (К., 1973), дані якого наводяться, зокрема, і в рецензованій монографії: *збити* — *зіб'є́ш* і *зіб'є́ш* і т. д. (так само з послідовним подвійним наголошуванням відповідних особових слововформ, але звичайно з флексивним наголошуванням на першому місці: *віді́рвати*, *віді́ткнути*, *зі́ткнути́ся*, *розі́слати* та ін.), *розі́тнути* — тільки *розі́тне́ш* і т. д. (так само *зі́пхнути*, *зли́ти* — від *ли́ти*, *підли́ти*, *розі́пхнути* та ін.), *надби́ти* — тільки *наді́б'є́ш* і т. д. (так само *віді́слати*, *сп'я́сти́ся* — *зі́пне́ш* та ін.), *ді́ждати* — *ді́жде́ш*, але чомусь тільки *ді́жде́* і т. д. У всіх подібних випадках слід уже, безперечно, якомога послідовніше кодифікувати варіантність (подвійність) наголошування, що збалансує вживання в загальних межах української літературної мови південно-західної (з флексивним наголосом) і південно-східної (з префіксальним наголосом) акцентуаційних моделей. Таку варіантність, яку майже послідовно проведено в «Орфоепічному словнику» М. І. Погрібного, причому також

Згідно з поглядами Л. А. Булаховського, а також, наприклад, З. М. Веселовської, первісним у таких випадках було кореневе наголошування дієслів, тоді як В. Г. Складенко висловлює цілком протилежну думку: «На наш погляд, труднощі в поясненні відтягнення наголосу з кореня на префікс у дієсловах типу *візьме́ш* і в дієсловах типу *зайде́ш* (у концепціях названих вище дослідників. — О. Т.) зумовлені тим, що і в тих, і в тих дієсловах префіксальний наголос є первісним. Причиною збереження первісного префіксального наголошення в дієсловах типу *візьме́ш* і в дієсловах типу *зайде́ш* в українській та інших східнослов'янських мовах вважаємо зникнення кореневого складу внаслідок випадіння кореневого редукованого голосного **ъ** або **ь** (у дієсловах типу *візьме́ш*) чи внаслідок втрати складовості кореневим голосним **и** або **у** (у дієсловах типу *зайде́ш*). Можна припустити, що в слов'янських мовах у ранній період переміщення наголосу з префікса відбувалося звичайно на корінь, а тому відсутність у слові кореневого складу сприяла збереженню первісного префіксального наголошення, загальмовувала процес втрати цієї акцентуації» (с. 453). При цьому автор зауважує, що, обстоюючи такий погляд, він змушений відмовитися від деяких своїх попередніх висновків з цього приводу (с. 455–456).

Узагалі, докладний розгляд тенденцій розвитку акцентних парадигм українських дієслів розростається в монографії в багатьох випадках у цілі історико-мовні нариски: див., наприклад, на с. 365–371 про формування в певних південно-західних говірках парадигми

з флексивним наголошуванням на першому місці (хоча пор. і тут, наприклад, *розі́гнути* — *розі́гне́ш* і *розі́гне́ш*, але *розі́слати* — тільки *розі́шле́ш*), уже загальною витримано в перших томах «Словника української мови» в 20-ти томах (див., наприклад: *відби́ти* — *віді́б'є́ш*, *віді́гнути* — *віді́гне́ш*, *відли́ти* — *віді́ллі́ш*, *зби́ти* — *зі́б'є́ш*, *зі́гнути* — *зі́гне́ш*, *зли́ти* — *зі́ллі́ш* та ін.), тоді як у «Словнику української мови» в 11-ти томах тут переважно спостерігався значний різнобіч — з ухилом, однак, частіше в бік флексивного наголошування.

дієвідмінювання на зразок *читати* — *чита́м, чита́ш, чита́т*, мн. *чита́мо* і т. д.

У розділі «Суфіксальні іменники віддієслівного походження», скромно названому додатком до монографії (хоча це 140 сторінок тексту: с. 499–639), автор виділяє такі основні тенденції в розвитку акцентуації цих дериватів, як, зокрема:

1) для іменників жіночого роду — а) із суфіксом **-к-а**: переміщення наголосу з префікса на корінь (автор, таким чином, послідовно проводить своє бачення саме такого напряму розвитку акцентуації не тільки для префіксальних дієслів: див. вище, а й для їхніх дериватів, polemізуючи з іншими дослідниками: див. с. 518–519); прагнення до розрізнення за допомогою наголосу слів зі значенням процесуальності (з кореневим наголосом) і слів зі значенням предметності (з префіксальним наголосом): *зав'язка* — *за́в'язка* і под. (с. 501–521); б) із суфіксом **-б-а**: збереження кореневого наголосу або перенесення його на флексію під впливом окситонованих іменників з цим же суфіксом (для баритонованих іменників з первісним кореневим наголосом): *сва́дба*, але *ганьба́* та ін.; перенесення кореневого (з походження суфіксального) наголосу на флексію (для баритонованих іменників з первісним суфіксальним наголосом): *мольба́*, *ходьба́* та ін., хоча *про́сьба*, *слу́жба*; збереження флексивного наголосу (для окситонованих іменників): *ворожба́*, *журба́* та ін. (с. 522–528); в) із суфіксом **-ј-а**: збереження кореневого наголосу (для баритонованих іменників з первісним кореневим наголосом): *кра́жа*, *са́жа* та ін., *во́ля*, *гре́бля* та ін. (с. 528–536); г) із суфіксом **-гв-а**: збереження кореневого або суфіксального наголосу (для відповідних розрядів баритонованих іменників): *бі́тва*, *же́ртва*, *кля́тва* та ін., *гоні́тва*, *моли́тва* та ін., а також збереження флексивного наголосу в окситонованому іменнику *верста́* (с. 536–540);

2) для іменників чоловічого роду — а) із суфіксами **-ець**, **-ун**, **-ач** (с. 540–560): перенесення кореневого наголосу на суфікс, а в непрямах відмінках на флексію, за винятком форм кличного відмінка, де здебільшого відбувається відтягнення наголосу на суфікс:

краве́ць — *кравче́*, *мовчу́н* — *мовчу́не*, *ткач* — *тка́чу* (але в новіших формах уже: *стріле́ць* — *стрільці́ю* і под.); б) із суфіксом **-ар**: переважно збереження кореневого наголосу в баритонованих іменниках у південно-східних говорах і в літературній мові: *зна́хар*, *ліка́р* та ін., але перенесення його на суфікс у південно-західних говорах; послідовне збереження флексивного наголосу в непрямах відмінках окситонованих дієслів, крім форм кличного відмінка: *коса́р* — *коса́рю* (с. 560–564);

3) для іменників середнього роду — а) із суфіксом **-л-о**: переважно збереження кореневого наголосу в баритонованих іменниках з первісним кореневим наголосом у південно-східних говорах і в літературній мові: *бі́ло*, *го́рло*, *мі́ло* та ін., але нерідко перенесення його на флексію (звичайно в південно-західних говорах); збереження суфіксального наголосу в баритонованих іменниках з первісним суфіксальним наголосом: *білі́ло*, *молоді́ло*; збереження флексивного наголосу в окситонованих іменниках: *джерело́*, *село́* (с. 575–584); б) із суфіксом **-н'н'-а**, зокрема в похідних від пасивних дієприкметників (с. 605–613): досить послідовне збереження кореневого наголосу в південно-західних говорах (і, відповідно, в багатьох староукраїнських пам'ятках) і перенесення його на суфікс у південно-східних говорах та в сучасній літературній мові: *жада́ння*, *каза́ння*, *кара́ння*, *пита́ння*, *чита́ння* та ін.

Дуже ґрунтовно побудовано останній розділ монографії — «Висновки та узагальнення». Словопоказчик проаналізованої лексики, що завершує том, налічує 40 сторінок.

Рецензована монографія В. Г. Складенка відзначається послідовністю та системністю викладу матеріалу, аргументованістю й переконливістю авторських висновків, оригінальним і новаторським підходом до розв'язання багатьох дискусійних в україністиці та славістиці в цілому питань. Аналіз явищ власне акцентуаційного рівня автор проводить, чітко відстежуючи дію фундаментальних для мовної еволюції тенденцій — з одного боку, до уніфікації, вирівнювання акцентних особливостей різних лексичних одиниць і різних акцентних парадигм (зміни в

акцентуації одних форм під впливом інших під дією аналогії — як внутрішньої в межах парадигм відмінювання одного слова, так і зовнішньої між різними акцентними парадигмами), а з другого, — до їх диференціації, розрізнення (як акцентного протиставлення, наприклад, форм однини і множини іменників). Мотивація тих чи інших акцентних змін в авторському баченні не замикається в межах тільки власне акцентуації — вона нерідко виводиться на фонетичний рівень у цілому (зокрема, як наслідок занепаду або, навпаки, вокалізації зредукованих **ъ, ь**), на рівень морфології (як наслідок, наприклад, занепаду категорії двоїни, процесів перерозкладу основ).

Монографія — як така, сама по

собі, але особливо як складова частина здійснюваного автором дослідження повної історії наголошування слів давнього лексичного фонду української мови, що належать до всіх повнозначних частин мови, — є, безперечно, видатним явищем у мовознавчій україністиці та славистиці в цілому. Аналогів такого повного, комплексного охоплення розвитку акцентних парадигм для інших слов'янських мов ще не створено. Рецензоване видання стало ще одним, надзвичайно важливим внеском у розбудову Київської акцентологічної школи, засновником якої є його автор В. Г. Складенко — продовжувач традицій академіка Л. А. Булаховського в українській акцентології.

О. ТАРАНЕНКО

Stamper K.

WORD BY WORD: SECRET LIFE OF DICTIONARIES

New York : Pantheon, 2017. — 320 p.

Хоча не всі розглядають лексикографію як галузь прикладної лінгвістики, вона, безсумнівно, належить до тих розділів науки про мову, які здавна мають, крім наукового, ще й практичне значення, важливе для життя соціуму. Через це серед мовної проблематики, яка викликає інтерес у сучасному суспільстві, одне з провідних місць належить питанням, які тісно пов'язані зі словникарством і стосуються, наприклад, унормування мовного вжитку, фіксації та правильного вживання неологізмів і запозичень, модних чи актуальних слів і виразів тощо. Свідченням цього інтересу є відповідні рубрики, передачі й авторські колонки та блоги у ЗМІ і на інтернет-порталах (наприклад, розділ «Лексикон» у журналі «Країна» чи колонка «Мова» в «New York Times Magazine», яку багато років веде В. Сефайр, блог О. Д. Пономарева на порталі BBC Україна чи цикл передач «Ключове слово» на російськомовному «Радіо Свобода»), а також мережеві форуми, присвячені цій проблематиці, і, нареш-

ті, відповідні онлайн-сервіси (платні й безкоштовні), що їх пропонують відповідні видавництва, такі як американське «Merriam-Webster» чи англійське «Oxford University Press» з його порталом «Oxford English Dictionary».

За цих обставин особливої ваги набуває обізнаність споживачів лексикографічної продукції з характером роботи словників і з тими проблемами, з якими стикаються сучасні лексикографи. Цій тематиці і присвячено рецензовану монографію. Її автор — Корі Стемпер, лексикограф з майже двадцятилітнім стажем, яка працює в американській видавничій компанії «Merriam-Webster», що спеціалізується на довідковій літературі й відома передусім завдяки своїм словникам. Крім своєї основної діяльності лексикографа, К. Стемпер виступає як ведуча у відеокліпах серії «Запитайте редактора», що розміщуються на сайті цього видавництва й на каналі «You Tube» і присвячені різним дискусійним проблемам уживання англійської мови. К. Стемпер

акцентуації одних форм під впливом інших під дією аналогії — як внутрішньої в межах парадигм відмінювання одного слова, так і зовнішньої між різними акцентними парадигмами), а з другого, — до їх диференціації, розрізнення (як акцентного протиставлення, наприклад, форм однини і множини іменників). Мотивація тих чи інших акцентних змін в авторському баченні не замикається в межах тільки власне акцентуації — вона нерідко виводиться на фонетичний рівень у цілому (зокрема, як наслідок занепаду або, навпаки, вокалізації зредукованих **ъ, ъ**), на рівень морфології (як наслідок, наприклад, занепаду категорії двоїни, процесів перерозкладу основ).

Монографія — як така, сама по

собі, але особливо як складова частина здійснюваного автором дослідження повної історії наголошування слів давнього лексичного фонду української мови, що належать до всіх повнозначних частин мови, — є, безперечно, видатним явищем у мовознавчій україністиці та славистиці в цілому. Аналогів такого повного, комплексного охоплення розвитку акцентних парадигм для інших слов'янських мов ще не створено. Рецензоване видання стало ще одним, надзвичайно важливим внеском у розбудову Київської акцентологічної школи, засновником якої є його автор В. Г. Складенко — продовжувач традицій академіка Л. А. Булаховського в українській акцентології.

О. ТАРАНЕНКО

Stamper K.

WORD BY WORD: SECRET LIFE OF DICTIONARIES

New York : Pantheon, 2017. — 320 p.

Хоча не всі розглядають лексикографію як галузь прикладної лінгвістики, вона, безсумнівно, належить до тих розділів науки про мову, які здавна мають, крім наукового, ще й практичне значення, важливе для життя соціуму. Через це серед мовної проблематики, яка викликає інтерес у сучасному суспільстві, одне з провідних місць належить питанням, які тісно пов'язані зі словникарством і стосуються, наприклад, унормування мовного вжитку, фіксації та правильного вживання неологізмів і запозичень, модних чи актуальних слів і виразів тощо. Свідченням цього інтересу є відповідні рубрики, передачі й авторські колонки та блоги у ЗМІ і на інтернет-порталах (наприклад, розділ «Лексикон» у журналі «Країна» чи колонка «Мова» в «New York Times Magazine», яку багато років веде В. Сефайр, блог О. Д. Пономарева на порталі BBC Україна чи цикл передач «Ключове слово» на російськомовному «Радіо Свобода»), а також мережеві форуми, присвячені цій проблематиці, і, нареш-

ті, відповідні онлайн-сервіси (платні й безкоштовні), що їх пропонують відповідні видавництва, такі як американське «Merriam-Webster» чи англійське «Oxford University Press» з його порталом «Oxford English Dictionary».

За цих обставин особливої ваги набуває обізнаність споживачів лексикографічної продукції з характером роботи словників і з тими проблемами, з якими стикаються сучасні лексикографи. Цій тематиці і присвячено рецензовану монографію. Її автор — Корі Стемпер, лексикограф з майже двадцятилітнім стажем, яка працює в американській видавничій компанії «Merriam-Webster», що спеціалізується на довідковій літературі й відома передусім завдяки своїм словникам. Крім своєї основної діяльності лексикографа, К. Стемпер виступає як ведуча у відеокліпах серії «Запитайте редактора», що розміщуються на сайті цього видавництва й на каналі «You Tube» і присвячені різним дискусійним проблемам уживання англійської мови. К. Стемпер

також виступає на ці теми на різних публічних зібраннях і на шпальтах газети «Chicago Tribune».

За ознакою орієнтованості на ту чи іншу читачку аудиторію твір К. Стемпер можна кваліфікувати як такий, що належить до жанру науково-популярної літератури. Сама авторка дещо інакше оцінює свій основний фах, оскільки кваліфікує практичну лексикографію радше як суміш науки й мистецтва і навіть як ремесло (до речі, для того, щоб бути редактором-укладачем у видавництві «Merriam-Webster», треба мати гуманітарну, проте не обов'язково лінгвістичну, вищу освіту), підкреслюючи відмінність традиційного словникарства від лексикографічних праць із більш формалізованим підходом до опису семантики.

Водночас жанровий характер праці Стемпер відзначають кілька незвичних, принаймні для нашого читача, особливостей. По-перше, ця книжка не є популярним викладенням теоретичних і методологічних засад певної наукової дисципліни, натомість її авторка зосереджується на різноманітних конкретних проблемах і труднощах, з якими стикаються сучасні лексикографи й лексикографічні видавництва і які їй відомі з власного досвіду. Але цей її досвід словникаря, як і її бачення мови з погляду практичної лексикографії, становлять інтерес не лише для ширшого кола «логофілів», а й для фахівців-лінгвістів. Тут важливішими є дві обставини: по-перше, це продиктована потребами фаху близькість лексикографа до мови в її реальному існуванні, його глибока обізнаність з різними аспектами й деталями (передусім власне семантичними, а також граматичними, фонетичними тощо) виникнення, функціонування й еволюції лексичних одиниць у писемних текстах; по-друге, спілкування з користувачами лексикографічної продукції, що дає авторці інформацію про дилетантські, нефахові уявлення щодо різних аспектів життя мови, притаманні саме пересічній людині і які в сучасному терміновжитку окреслюються як «народна лінгвістика». Стемпер пояснює ці уявлення наївним розумінням мови як чогось такого, що є позаісторичним, логічно впорядкованим і, так би мовити, повністю відомим звичай-

ному мовцеві, завдяки чому той відчуває себе здатним розв'язувати будь-які лінгвістичні проблеми, виходячи зі своєї мовної компетенції (звідки такі поширені явища, як народна етимологія, похибки в датуванні виникнення слів і значень шляхом апелювання до власного мовного досвіду, отождолення незнайомої нестандартної мови з «неосвіченим» мовленням тощо). У цій обізнаності авторки з «народною лінгвістикою» свою роль зіграло те, що до кола службових завдань словникарів видавництва «Merriam-Webster» традиційно входить і обов'язок відповідати на листи користувачів їхніх словників, причому ця традиція виникла як прихована маркетингова тактика (а тимчасом в очах широкого загалу словникова справа залишається не бізнесом, а безкорисливим заняттям академічних та освітніх інституцій).

Отже, визначальною для дискурсу Стемпер є точка зору спостерігача, об'єктом спостережень якого є передусім він сам. Інакше кажучи, суб'єкт її дискурсу поєднує власне лексикографічний і металексикографічний погляди, і це забезпечує кваліфікованість і достовірність висвітлення авторкою різних тем і сюжетів, таких як міркування про ті чи інші сторони теорії і практики лексикографії, подробиці організації роботи та науково-видавничого побуту редакторів-словникарів, аналіз конкретних проблемних випадків і (не позбавлений гумору) опис поведінки лексикографів за певних виробничих обставин тощо.

Уявлення про спектр проблем, з якими стикається словникарь у видавництві «Merriam-Webster» (а також до певної міри і про будову статті у тлумачних словниках цього видавництва), дає структура книжки, кожен з розділів якої (крім автобіографічного першого) присвячено окремому різновидові таких проблем: 1. «*But*: про граматику», 2. «*It's*: про “граматику”», 3. «*Irregardless*: про неправильні слова», 4. «Корпус: про збирання кісток» (серед іншого, тут подається дуже стислий нарис історії лексикографії англійської мови), 5. «*Surfbord*: про створення дефініцій / окреслення значення», 6. «*Pragmatic*: про приклади»; «*Take*: про малі слова», 7. «*Bitch*: про погані слова», 8. «*Posh*:

про етимологію та орієнтацію на пошук мовних витоків», 9. «*American dream*: про датування», 10. «*Nuclear*: про вимову», 11. «*Nude*: про листування з користувачами», 12. «*Marriage*: про повноваження і словник».

Два останні розділи присвячені проблемам взаємин словників зі споживачами їхньої продукції, що реалізуються шляхом листування, звичного чи електронного. Читацькі листи можуть містити питання або пропозиції щодо уточнення різних сторін лексикографічного опрацювання того чи іншого слова, а часом цей різновид публічної реакції набирає характеру *write-in*, тобто виступає як листовна кампанія, що містить певні вимоги до видавництва. В останньому розділі К. Стемпер подає короткий історичний екскурс в обставини, через які її видавництво свого часу, розв'язуючи завдання комерційної конкуренції, сформувало в публіки імідж словника як повноважної інстанції, покликаної не лише фіксувати слова й окреслювати їхні значення, а й визначати «правильні» денотати і сигніфікати цих слів, наприклад, яким і лише яким має бути поняття шлюбу, позначуване словом *marriage*. Контроверза з приводу дефініції цієї лексеми в даному словнику виникла тоді, коли, відбиваючи зміни в суспільних практиках, цю дефініцію було переформульовано так, щоб вона охоплювала й одностатеві шлюби. Це переформулювання було сприйнято рядом користувачів як таке, яке нібито пропагує подібні шлюби, натомість авторка наголошує на тому, що дескриптивна лексикографія, тобто словники суто описового типу, лише фіксують реальні факти застосування тих чи інших слів у писемних текстах (це, серед іншого, стосується і словникової реєстрації «поганих слів»). Звичайно, К. Стемпер має рацію, стверджуючи, що ніхто не навчається вживанню обценної лексики, читаючи словники, але водночас не слід забувати, що міфологічне сприйняття слова як суттєвого атрибута позначуваного ним об'єкта не є властивістю лише архаїчного мислення, оскільки воно відображає реальну нерозривну єдність — аж до взаємодототожнення — форми і змісту мовних одиниць. А це й приводить до народно-

лінгвістичного уявлення про створення, вживання чи реєстрацію слова як чогось тотожного утвердженню і впровадженню в життя його денотата. Інакше кажучи, словник і відображає культуру, і — саме завдяки цьому — формує її.

Отже, рецензована праця дає реальне уявлення не лише про те, як укладається словник і формується його текст, а й про те, як цей текст сприймається в соціумі. Відзначаючи сприйняття в суспільстві лексикографічного дискурсу, Стемпер показує його діалогічність і ті метадискурси, якими первинний словниковий дискурс обростає. Варто додати, що ще одним дискурсивним відгалуженням, але вже таким, яке виникло на основі вторинних «навколословникових» дискурсів Стемпер, як писемних, так і (мультимедійних, є група «Клуб аматорів Корі Стемпера» («Kory Stamper fan club»)) у соціальній мережі Facebook. Назва цієї групи відтворює стандартну структуру найменувань об'єднань такого типу, а титульною світлиною є не портрет самої Стемпер, а обкладинка її книжки.

Насамкінець авторка звертається до питання про зв'язок словникарства з інтернетом, про те, наскільки поява «всесвітньої павутини» впливає на лексикографію, водночас і полегшуючи, й утруднюючи (через надмір нових відомостей) її завдання і взагалі надаючи словникам у їх онлайновій версії небаженої раніше динаміки. Водночас сутність праці лексикографів, за Стемпер, лишається все тією ж; як вона каже, «ми працюємо не для грошей чи престижу, а тому що англійська мова потребує уваги й турботи».

Свідченням філологічного й естетичного смаку авторки є те, як вона подає список різних осіб та установ, яким, за традицією, висловлює свою подяку: тут вона вставляє у свій текст словникові статті таких лексем, як «агент», «друг», «колега», «сім'я», «чудо» тощо.

Завершуючи огляд цієї книжки, можемо лише побажати, щоб і праця українських лексикографів дістала гідне висвітлення в науково-популярній літературі і воно було б цікавим і потрібним як широким колам любителів слова, так і фахівцям-філологам.

С. С. СРМОЛЕНКО

Колесник Н. С.

ОНІМІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПІСНІ

Чернівці : Технодрук, 2017. — 368 с.

Тенденції розвитку української ономастики свідчать про перспективність цього напрямку лінгвістики впродовж кількох десятиліть. На початку ХХІ ст. помітне зростання уваги ономастів до нових напрямів, які перебувають на стику гуманітарних дисциплін. Перехід від етимологічного, порівняльно-історичного дослідження власних назв до загальноописового, від дослідження окремих назв до осмислення цілісності назовницького процесу, його зв'язків із соціально-культурним контекстом є одним із чинників, що впливають на усвідомлення самобутності національної мови та національних традицій. Залучення в науковий обіг онімії національного фольклору як окремого явища в ономастиці є важливим як саме по собі, так і з погляду загальної концепції буття народу в світоглядній картині світу. Н. Колесник узялася за непросте завдання: у сфері фольклористики, яка тривалий час була плацдармом для наукових пошуків етнографів, істориків, фольклористів, а потім і лінгвокультурології та етнолінгвістики, виділити окремий пласт лексики — специфічний фольклорний онім — і подивитися на нього з погляду ономаста. Свідченням тривалої і продуктивної роботи Н. Колесник є монографія «Онiмiя української народної пісні», яка, без сумніву, є знаковою подією не тільки в українській лінгвістиці. Ця праця дає поштовх для аналогічних пошуків у всій слов'янській ономастиці, а запропоновані авторкою дефініції та уточнення щодо використання термінів фольклорної ономастики є важливим кроком у вирішенні завдань, поставлених ХV Міжнародним з'їздом славістів.

Вибір об'єкта дослідження та поставлені завдання вимагають застосування нових методологій. Н. Колесник починає побудову цього шляху, викладаючи тонке підґрунтя: йде шляхом вивчення фольклорного оніма від

лінгвокультурологічного аспекту до суто ономастичного. На цьому шляху дослідниця знаходить відповідності народнописенної онімії розмовно побутовій, чітко окреслює відокремленість об'єкта свого дослідження — фольклороніма — від об'єкта літературно-художньої ономастики і на ґрунті переосмислення теорії і практики дослідження оніма в літературному творі переконливо твердить про необхідність виокремлення напрямку сучасної ономастики — фольклорної ономастики. При цьому увага до поняття літературно-художньої ономастики й об'єкта її дослідження деталізована аналізом відповідних студій і теоретичних праць в українській і слов'янській ономастиці. Н. Колесник цілком логічно мотивує суперечливість використання терміна «літературна ономастика як галузь ономастики, що вивчає онім у художньому тексті», через омонімічність терміна у філологічній науці. Увага до теоретичних проблем літературно-художньої ономастики в монографічному дослідженні зумовлена тим, що «в більшості слов'янських ономастик фольклорні власні назви відносять до царини літературно-художньої ономастики» (с. 75). Але відштовхуючись від того, що на відміну від лінгвофольклористики та етнолінгвістики ономастика має сутнісно інший підхід до вивчення назви, та покладаючись на накопичений фактичний матеріал і власне ономастичні дослідження онімії усної народної творчості, Н. Колесник цілісно обґрунтовує особливе місце фольклоронімії в загальнонаціональній оніміїній системі.

Теоретико-методологічному опису онімії пісенного фольклору дослідниця присвячує другий розділ монографії. У ньому окреслено раціональність введення в науковий обіг поняття «фольклоронімний простір». Авторка виходить з розуміння фольклоронімії не просто як системи, а як простору, що

дає змогу уникати «механічного, лінійного, схематизованого сприйняття національної фольклоронімії, не вимагатиме увігнати її розмаїття в спрощені схеми та збереже уявлення про неї як про живу структуру, яка існує, змінюється, взаємодіє як із зовнішніми шарами онімів, так і всередині себе самої упродовж тривалого часу» (с. 82). Цей термін, на думку Н. Колесник, «уможливило попри складність системи власних назв у будь-якій національній мові уявити її як упорядковану... структуру, що реально існує» (с. 82). Труднощі теоретичних узагальнень щодо фольклорної онімії зумовлені розбіжностями в процесі становлення основного термінологічного апарату ономастики. Саме тому Н. Колесник детально зупиняється на аналізі понять «онімний» та «ономастичний» простір (поле, система). Через аналіз частотності уживання термінів, низку узагальнень і обґрунтувань авторка приходить до висновку про логічність використання терміносполуки «онімний простір». У цьому контексті для аналізу запропоновано частину онімного простору, що належить до усної народної творчості, означити як фольклоронімний простір. Авторка послідовно проводить межу між літературно-художнім і фольклорним онімними просторами, основним маркером якої є змінність у часі. Якщо онім у художньому тексті залишається стабільним, то онім фольклорного тексту має здатність трансформуватися в часі і в просторі. Найпомітніші зміни в національному фольклорі, як влучно вказує Н. Колесник, — «факт заміни давніх теонімів християнськими». Розбіжності між літературно-художнім і фольклорним онімними просторами зумовлені також здатністю «до втрати імен», «деіндивідуалізації» (об'єкт номінації суспільство перестає усвідомлювати як одиничний), відсутністю фрагментарності, наявністю денотатів різних видів, вагомністю сакральної онімії, вичерпністю (в художньому творі) і неосязністю (у фольклорі) і т. д. (с. 88). Звісно, щодо деяких аргументів, зокрема щодо вичерпності і неосязності, можна сперечатися. Адже коли йдеться про онімний простір не окремого літературного твору, а всієї національної літератури як системи, такі аргументи можуть мати

достатньо підстав для спростування.

Авторка монографії розглядає фольклоронім як елемент комунікативного акту, виходячи з того, що народна пісня (за Копаницею) — це особлива форма комунікації (с. 111). Н. Колесник детально зупиняється на складній природі фольклороніма і доходить думки, що фольклорна ономастика структурно охоплює ті ж рівні (віртуальний, реальний, сакральний), що й загальнонаціональна онімійна система (с. 119). Наголошуючи на спорадичності вивчення сакральної онімії в цілому й у фольклоронімії зокрема, науковець детально аналізує власне сакральну частину народнописанної онімії. Цій проблемі присвячено третій і четвертий розділи монографії.

У розділах розглянуто, відповідно, християнську онімію і міфоніми. Зважаючи на тонку межу в різних національно-культурних традиціях між цими поняттями, такий поділ є досить умовним. До того ж у тексті монографії неодноразово наголошено на поєднанні християнського і язичеського змісту в деяких фольклоронімах, зокрема в найменуваннях *Бог, Господь, Мати Божа, Маланка, Різдво, Святий вечір, Великдень, Зелені свята*, оскільки «семантичний простір цієї групи фольклоронімів творить поєднання язичеської та християнської символіки» (с. 131). Хоч, на нашу думку, через «нашарування у фольклорній пісні язичеських і християнських вірувань» доцільнішим у деяких аспектах є використання терміна «релігієоніми», вибір терміносполуки «християнська онімія» для осмислення цих назв Н. Колесник обґрунтовує досить вдало, покликаючись на праці дослідників давньослов'янського ономастикону та конфесійної лексики. Цікавим аспектом дослідження християнських власних назв у фольклорі є така особливість християнської теонімії, як багатойменність персонажа. Як вважає авторка, це є вагомою причиною кількісної варіативності християнських онімів у фольклорній пісні, серед яких «чимало різних за будовою та лексичним наповненням варіантів власних назв <...> серед них багатокомпонентні апелятивно-онімні комплекси, до складу яких входять як обов'язкові, так і факультативні елементи, а також okazionalizmi».

Частина з них, як зауважує дослідниця «ніколи не вживалася в церковних текстах і сформувалася та функціонує лише у фольклорі» (с. 139). Аналізуючи конкретні християніми на основі багатого фактичного матеріалу, Н. Колесник розшифровує їх як культурно-мовні знаки, що можуть бути «носіями різних концептуальних релігійних смислів та виступати репрезентантами відмінних концепцій власної назви <...> — релігійної або міфологічної» (с. 141). Такі результати дослідження стають важливим джерелом для споріднених студій про світоглядні концепції українців.

На основі кількісних і якісних показників уживання оніма Н. Колесник чітко виділяє периферійно-ядерну структуру християнських онімів у народнопісенному просторі. Особливу увагу в праці зосереджено на аналізі теонімів *Бог, Господь, Ісус Христос, Богородиця*. Такий підхід дозволяє окреслити тонкі межі онімного простору в народній інтерпретації. Зокрема, аналізуючи теонім *Бог*, дослідниця вказує на апелювативно-онімний статус лексеми та відзначає особливості поєднання християнського і язичеського змістів у цій назві. Детальний аналіз багатого фактичного матеріалу з українського фольклору та принагідне спостереження щодо функціонування лексеми *Бог* у народних піснях інших слов'ян переконують авторку щодо спільності квалітативних і квантитативних рис у різних національних культурах. Проте, на думку Н. Колесник, тільки «детальне порівняння функціонування фольклороніма *Бог* в усіх слов'янських традиціях могло би увиразнити й конкретизувати думку про протослов'янський, а отже, й дохристиянський статус теоніма *Бог*» (с. 169). Характеризуючи агіоніми (найменування святих) в пісенному фольклорі, Н. Колесник намагається осмислити критерії вибору агіонімів зі значної кількості імен святих, «кількість яких значно перевищує кількість імен святих, засвідчених у фольклорі» (с. 209), а також у народнопісенному просторі простежити офольклорнення біблійних мотивів і процес злиття язичеської та християнської традицій через заміщення чи поєднання відповідних онімів (*Василь, Маланка, Черчик-Васильчик, Іван-Білодан, Івана Купала*

тощо). Проте, говорячи про адаптацію «біблійного образу до стереотипів старої культури» (с. 210), слід, на нашу думку, також урахувати, що більшість християнських агіонімів походить з апокрифічної літератури і не має власне біблійної основи.

Для української ономастики важливими також є ті підрозділи монографії, в яких Н. Колесник розглядає кількісну і фонетико-морфологічну варіативність біблієантропонімів та біблієтопонімів, особливості їх функціонування та символічне смислове навантаження в народнопісенних текстах, а також процеси конотомізації онімів. Такий підхід дозволяє авторці окреслити основні риси переосмислення назв у народнопісенній творчості. Зокрема, розгляд фольклорних текстів, у яких потапонім *Йордан (Ярдан, Ордан тощо)* функціонує як назва священних вод у дохристиянському сакральному дискурсі, дає авторці підстави для твердження про етимологічну реінтерпретацію у фольклорі (*яр* — весна, *дан* — вода). Дискусійний характер таких міркувань не позбавляє логічності припущення про «реетимологізацію в народній свідомості найменування священної ріки» (с. 261) і дає підґрунтя для нових наукових роздумів.

Розгляду міфонімів як одного з найдавніших прошарків фольклорної онімії Н. Колесник присвячує четвертий розділ монографії. Основні характеристики цього пласта онімної лексики авторка структурує відповідно до типології давніх релігійних уявлень і цілком закономірно поділяє назви на міфоперсоніми та язичеські теоніми. Важливою заслугою дослідниці є реконструкція міфонімів на основі народнопісенних текстів, завдяки чому авторці «вдалося підтвердити давні, питомі смисли частини язичеських онімів та показати їх вплив на всю систему фольклоронімії» (с. 316). Не залишилися поза увагою Н. Колесник також процеси деформації і трансформації смислів. Зокрема, простежено формальні зміни слова, які привели до виведення теонімів «не тільки за межі сакральної та онімійної сфер, але й із системи повнозначних частин мови» (с. 317). Можливо, у тій частині, де авторка розглядає апелювативну міфонімів (*коляда, коструб, рожка,*

купалочка тощо) як трансформаційні процеси в міфонімії, що є наслідком невизначеності онімного статусу, слід було б наголосити на взаємозалежності й одночасності цих процесів у народно-пісенній творчості на відміну від їх послідовності при адаптації давніх теонімів до нової релігійної парадигми (*Бог, Юрій, Діва, Святий вечір* тощо).

Узагальнювальні висновки до розділів і до монографії свідчать про вбодівання Н. Колесник про перспективу досліджень українського фольклоронімного простору в контексті аналогічних студій в інших слов'янських мовах.

Онімія української народної пісні, з одного боку, — вдячний і багатий матеріал для наукових пошуків, а з другого, — треба мати дуже тонке чуття мови і глибокі знання пісенного фольклору, щоб узятися за осмислення цього матеріалу з погляду сучасної ономастики.

Рецензована книжка є новаторською працею в українській лінгвістиці. Н. Колесник ретельно проаналізувала і створила теоретичне та методологічне підґрунтя для власної концепції фольклоронімного простору, дбайливо підбрала відповідну фактологічну базу. У монографії «Онімія української народної пісні» дослідниця вводить у науковий обіг дуже багато теоретичного й онімного матеріалу, а також подає перспективну картину фольклоронімного простору як джерела подальших мовознавчих студій. Ця перспектива, а також запропоноване розуміння сутності фольклорного оніма, без сумніву, збагачують сучасну українську ономастику, а разом з тим є цікавим і корисним посібником для всіх, хто цікавиться архаїкою давніх народнопісенних текстів як джерелом вивчення світогляду рідного народу.

О. МИХАЛЬЧУК

ХРОНІКА

12–13 січня 2018 р. в Ужгороді відбулася міжнародна наукова конференція «Взаємовплив мов, літератур та культур в епоху глобалізації», присвячена 30-річчю Центру гунгарології Ужгородського національного університету.

Центр було створено за ініціативи відомого мовознавця, професора, доктора філологічних наук, заслуженого діяча науки і техніки України Петра Лизанця, який його очолює і нині. Як відомо, Ужгородський національний університет є одним з центральних осередків угрознавства в Україні, серед його факультетів — і Українсько-угорський навчально-науковий інститут, на базі якого діють три кафедри: угорської філології, історії Угорщини та євроінтеграції, фізико-математичних дисциплін. Після П.Лизанця його деканом став професор О. Шпенник.

За минулі роки Центром гунгарології було здійснено велику організаційну, інформаційну, педагогічну та дослідницьку роботу, опубліковано низку фундаментальних праць з діалектології (багатотомні атласи угорських та українських говірок Закарпаття), перекладні та інші словники, збірники фольклору, монографії, різноманітні переклади, розмовники, посібники й підручники, тут тривали дослідження українсько-угорських міжмовних, міжлітературних та культурних контактів на різних рівнях, було виконано 14 державних тем, таких як «Угорські говори Закарпаття в їх взаємозв'язках з говорами сусідніх слов'янських і неслов'янських мов», «Угорсько-українські міжмовні (міждіалектні) та міжлітературні зв'язки», «Функціонування української мови як державної в багатонаціональному середовищі на Закарпатті», «Інтерференція мов (діалектів) Карпатського ареалу» та ін. У Центрі було проведено 17 міжнародних наукових конференцій та симпозіумів. Професор П.Лизанець упродовж 2008–2015 років опублікував свої наукові праці у 30-ти томах з покажчиком (31 том).

Центр видає двомовний збірник

«Acta Hungarica», підтримує зв'язки з зарубіжними освітніми та науковими закладами, його відвідували відомі політики, науковці, діячі культури. У приміщенні Центру, що є історичною пам'яткою, відбуваються художні виставки, зустрічі, вечори тощо.

12 січня конференцію урочисто відкрив професор П.Лизанець, який привітав гостей і учасників наукового зібрання. Начальник управління національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації Й.Резеш зачитав привітання учасникам конференції від голови Закарпатської адміністрації Г.Москаля, вручив директорів Центру гунгарології П.Лизанцю відзнаку ОДА «За заслуги перед Закарпаттям». З вітальними промовами виступили також проректор з наукової роботи УжНУ І.Студеняк, Генеральний консул Угорщини в м. Ужгороді Й.Бугойло, перший заступник голови Закарпатської обласної ради Й.Борто, директор Українсько-угорського навчально-наукового інституту УжНУ, голова Національної ради Демократичної спілки угорців України О.Шпенник.

На пленарному засіданні П.Лизанець виголосив доповідь «Гунгаристика в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку», у якій зробив огляд історії угрознавства в Україні в цілому, ширше окресливши освітні й наукові здобутки Ужгородської гунгарології. Ф.Голгер (Гамбург, Німеччина) виголосив доповідь «Стан гунгарології в Німеччині: успіхи та невдачі», спинившись на здобутках і певних негативних тенденціях розвитку сучасної угристики в Німеччині. Л.Мушкетик (Київ) у доповіді «Українсько-угорські контакти у фольклорі Закарпаття: теоретичні та практичні аспекти досліджень» розповіла про угорські запозичення в українському фольклорі Закарпаття. А.Золтан (Будапешт, Угорщина) у виступі «Чому “fog” є допоміжним дієсловом у майбутньому часі?» поділився своїми думками та висновками щодо відмінювання угорських дієслів із залученням

численних прикладів з інших, зокрема слов'янських, мов. В. Барчан у доповіді «Світогляд Юрія Станиця» навела цінні факти життєвої і творчої біографії письменника. М. Фабіан оприлюднила свої компаративні студії у доповіді «Системно-структурна організація етикетного лексично-семантичного поля в українській, угорській та англійській мовах». З доповідями виступили також колишні викладачі кафедри угорської філології, ветерани, які багато зробили у справі підготовки студентів, написанні наукових праць та підручників, К. Горват («Зооніми в закарпатських народних фраземах») і В. Васовчик («Основні етапи розвитку угорсько-українських літературних зв'язків»).

Потім розпочалися секційні засідання. Так, на секції «Мовознавство» було залуковано доповіді М. Дерке, Е. Береш, З. Кармачі, О. Надь, Х. Зекань та ін. про певні лексичні, стилістичні та інші особливості угорської мови Закарпаття, зміни в угорському правописі, питання викладання угорської мови у школах і вишах як рідної та іноземної тощо.

На секції «Міжмовні контакти» розглядалися міжмовні зв'язки, зокрема угорсько-українські, угорсько-німецькі та ін., а також запозичення та їх модифікації в різних видах текстів (виступи І. Сабадоша, І. Туріс, А. Марку та ін.). В. Штефуца (Ниредьгаза, Угорщина) проаналізувала українські особові назви в українських говорах на матеріалах українсько-молдавських грамот XIV–XV ст., Є. Барань описала базу даних найбільшого на сьогодні українсько-угорського та угорсько-українського словника за ред. І. Удварі.

На секції «Літературознавство» виголошено доповіді про українських та

угорських письменників і критиків, а також з перекладознавства (Д. Гульпа — «Українські переклади творів Яноша Араня», Т. Чонка — «Розвиток загальнолюдських моральних цінностей у процесі навчання сучасної української літератури»). Дві доповіді було присвячено фольклорній тематиці: О. Тиховської — «Відображення культу сонця у світогляді українців Закарпаття», а також Е. Чуки — «Тематичний аналіз збірки закарпатських угорських казок “Три золоті стріли” (за ред. П. Лизанця)»).

На секції «Міжлітературні контакти» виступили викладачі та науковці з Дебрецена (Угорщина) Е. Борто, А. Явор та П. Форішек, які давно підтримують освітні й наукові контакти з Ужгородським університетом і Центром гунгарології. З доповіддю виступив також ужгородський фольклорист Ю. Туряниця, який здавна цікавиться порівняльними дослідженнями фольклору. На секції йшлося і про етнографічні аспекти публіцистики В. Гренджи-Донського (О. Барчан), прозу Богдана Лепкого про Угорщину в часи Першої світової війни (О. Кордонець) та ін.

Наступного дня на пленарному засіданні голови секцій прозвітували про роботу своїх підрозділів. Присутні відзначили високий організаційний та науковий рівень проведення конференції, висловили свої зауваження, рекомендації та побажання Центру гунгарології, виробили спільну резолюцію наукового зібрання.

Тези та доповіді конференції було видано напередодні її проведення, тож учасники заздалегідь отримали їх разом з програмою та іншими матеріалами.

Л. МУШКЕТИК

Іван Григорович Матвіяс
(01.05.1925–20.12.2017)

У грудні 2017 р. на 93-му році життя відійшов у вічність відомий український мовознавець, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, доктор філологічних наук, професор Іван Григорович Матвіяс.

Народився Іван Григорович на Львівщині — у с. Карів (тепер Сокальського району). 1950 року закінчив Львівський університет ім. І. Франка, а далі — аспірантура Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук, робота на кафедрі української мови Дрогобицького педінституту. 1954 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Синтаксис займенників в українській літературній мові І половини XIX ст.». З 1955 р. І. Г. Матвіяс — науковий працівник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, у 1976–1987 рр. — завідувач сектору діалектології та ономастики.

Знаковим для молодого науковця став 1962 рік, коли побачила світ його монографія «Синтаксис займенників в українській мові» — дослідження, яке належить до класичних описів граматичної будови української мови. Того ж року у видавництві «Радянська школа» з'явився посібник «Курс сучасної української літературної мови. Морфологія», рекомендований студентам-заочникам педагогічних інститутів. У ньому поєдналися системний виклад теорії про самостійні й службові частини мови з багатим ілюстративним матеріалом, історичними коментарями до зафіксованих у сучасній літературній мові явищ.

Тривалою й плідною була співпраця Івана Григоровича з вищими навчальними закладами. Докторську дисертацію «Іменник в українській мові» І. Г. Матвіяс захистив 1969 р., а 1974 р. вийшла його книжка з такою ж назвою, у якій ґрунтовно розглянуто вузлову проблему граматики — аналіз іменникових словоформ. У виданні, яке розраховане на вчителів-філологів та викладачів мови у вищих навчальних закладах, читач знайшов нормативні та позанормативні іменникові форми, що не охоплені шкільними граматиками й підручниками для вищих навчальних закладів, проте становлять певні труднощі в педагогічній практиці.

Працюючи в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні, а з 1991 р. — у відділі стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України, І. Г. Матвіяс залишався дослідником з широкими науковими зацікавленнями, який прагнув постійно поглиблювати свої знання.

Важливим етапом у житті Івана Григоровича була робота над тритомним «Атласом української мови», який став знаковою працею в сучасній україністиці та славістиці. Під час виконання цієї роботи активізувалися дослідження всіх українських діалектів, що дало змогу не лише систематизувати певні говіркові явища, а й вияви-

ти нові. Координацію цього проекту на різних етапах здійснювали відомі українські мовознавці, серед яких найактивнішим був і І. Г. Матвіяс. Новий проект передбачав вироблення нових підходів до вивчення діалектів, застосування нової методики подання матеріалу. У формуванні, розробленні такої методики значна роль належала Іванові Григоровичу: у 1960-х рр. з'являються його праці «Інструкція для складання карт до Атласу української мови», «Засади картографування і коментування матеріалів до Атласу української мови», «Специфіка III тому Атласу української мови» та ін. Авторитетний діалектолог наголошує на прикладному значенні цього неординарного видання, зокрема на можливості використання його в навчально-освітній практиці.

Держава високо оцінила цю працю — 2006 р. авторський колектив «Атласу української мови», зокрема й І. Г. Матвіяса, було удостоєно Державної премії в галузі науки і техніки.

1990 р. побачила світ ще одна монографія І. Г. Матвіяса — «Українська мова і її говори», яка стала синтезом знань про дві форми вияву загальнонародної мови — літературну мову та народні говори. Тут було окреслено проблеми походження української мови, її діалектного членування, а також акцентовано увагу на взаємовідношеннях народних говорів і української літературної мови.

Можливість повніше дослідити певні мовні процеси з'явилася лише за часів Незалежності. У цей час І. Г. Матвіяс активно працює над такою складною темою, як варіантність літературної мови, у підсумку — 1998 р. вийшла його книжка «Варіанти української літературної мови».

Одне з чільних місць в історії української літературної мови займають праці І. Г. Матвіяса про взаємовідношення народних говорів і літературної мови на матеріалі творчості українських письменників. Кожне таке дослідження — титанічний труд, де виокремлено, систематизовано одиниці діалектної системи, які через мовну практику українських письменників узвичаюються в літературній мові. Глибокий знавець українських діалектів, Іван Григорович сумлінно визбирує народні скарби в мові художніх творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, С. Руданського, Ю. Федьковича, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаника, У. Кравченко та ін. Його спостереження часто з'являються на сторінках видання «Культура слова», журналу «Мовознавство». Праці І. Г. Матвіяса в цій галузі мовознавчої науки переконують, що кожен майстер художнього слова через індивідуальний стиль, в основі якого лежать народні говори, збагачує українську літературну мову, її стилістичну систему. Про перспективність такого типу досліджень свідчить той факт, що сьогодні в умовах тотальної інформатизації суспільства ці матеріали після оцифрування можуть показати рівень проникнення діалектних явищ у сучасну українську літературну мову, структурування мовностилістичних особливостей за регіонами і за часом їх поширення тощо.

Останні десятиліття Іван Григорович брав активну участь у наукових дискусіях, обговореннях кандидатських і докторських дисертацій, виявляючи високий рівень професіоналізму, наукової толерантності. Спілкування з такою інтелігентною людиною створювало атмосферу творчості й взаємної поваги в науковому товаристві.

Творчий доробок І. Г. Матвіяса вже давно став класикою українського мовознавства. Відгранений часом, він допомагає новим поколінням лінгвістів торувати свої шляхи в дослідженні української мови. До останньої хвилини Іван Григорович жив наукою про мову — і скільки ще лишилося непізнаного...